

**A MAGYARORSZÁGI TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI KUTATÁS
VÁZLATOS TÖRTÉNETE
I. A KEZDETEKTŐL 1945-IG***

FARAGÓ TAMÁS

1. Bevezető

Egy szakterület historiográfiájáról írni (még inkább megírásával próbálkozni) nem tűnik hálás témának. Ha az erre vállalkozó megpróbál túllépni az egyszerű leíráson, és a különböző időszakok fő kutatási témáira, valamint az egykorú szerzők által vitatott legfontosabb kérdésekre összpontosítja figyelmét, akkor könnyen pórul járhat. Vannak ugyanis olyan korszakok, és vannak olyan szakterületek, melyek kisszámú művelői kevés témával foglalkoznak. Az elvekben teljes az egyetértés, nincs „másképp gondolkodás”, nincs vita, így egy messze tűnt korszak jórészt ismeretlen, illetve elfeledett, ma már kissé szokatlan módon fogalmazó szerzőinek és műveinek bemutatása a kései olvasó számára könnyen érdektelenségbe fulladhat. Elképzelhető ugyanakkor, hogy a tárgyalt korszak csekély számú kutatója nem gondolkodik ugyan egyformán, ám de egymásról tudomást alig véve párhuzamosan, mintegy külön dimenzióban él és dolgozik egymás mellett. Ekkor sincs vita, itt sincs sok keresnivalója a problémaérzékeny historiográfusnak avagy az érdekességekre vágyó olvasónak. (A hazai történeti demográfiai kutatás különböző korszakokban alighanem mindkét helyzetet megtapasztalta, és végül mintha ennek valamiféle vegyülékévé – néhány fős homogén csoportok szigetvilágává – vált volna.)

A helyzetet tovább bonyolítja, hogy az említett kutatási korszakokat alighanem olyan olvasóközönség számára kell bemutatnunk, amely reményeink szerint a szóban forgó szakterület iránt ugyan jó szándékú érdeklődést tanúsít, de mélyebben nem ásta bele magát annak forrásaiba, fogalomrendszerébe, módszertanába. Az sincs kizárva, hogy nemcsak a legfontosabb korábbi kutatások

* Eredetileg a *Social History* című társadalomtörténeti folyóirat magyar különszáma számára készített (de végül ott terjedelmi és fordítási problémák miatt nem közölt) áttekintés hazai olvasók számára átalakított és kibővített változata. A tanulmány háttérét jelentő kutatás az azóta sajnos megszűnt MTA-NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport „A Kárpát-medence hosszú távú népességfejlődése” című projektje keretében az MTA támogatásával folyt.

eredményeiről – ezek ma már nem mindig könnyen hozzáférhetők – nem rendelkezik behatóbb ismeretekkel, hanem az egész azt övező világ sem ismerős számára. Vagyis nemcsak a szerzőket és írásaikat, hanem működésük és műveik környezetét, háttérét, összefüggéseit (a kontextust) sem ismeri. Elképzelhető tehát, hogy nem elég a fő problémákra és eredményekre összpontosítanunk, hanem az alapfogalmaktól elindulva a mindenkori kutatási problémákon át kell az olvasónak bemutatnunk az alkotókat körülvevő légkört, az egykorú világot, miközben valamilyen sorrendben megismertetjük őt a fontosnak tekinthető szerzőkkel és művekkel is. Ebben az esetben viszont a historiográfus – lehet, hogy nem minden alap nélkül – dolgozatának leíró jellege miatt „kapja meg a magát” az ifjabb és idősebb teoretikusoktól.

Bár nincsenek igazán öngyilkos hajlamaink, mi mégis inkább az utóbbi megoldást választottuk. Egyrészt e sorok írója sok tapasztalt, átélt, illetve ma már nem élő „elődöktől” hallott információ birtokában van, amelyeknek legalább egy részét kötelességének érzi nyilvánosságra hozni – Bolgár Dániel szövegének parafrázisával élve –, hogy megírhasa saját tudománya mítoszáét,¹ másrészt abban reménykedik, hogy amennyiben bizonyos ismeretek legalább egy kisszámú közönség körében már biztonsággal adótnak vehetők, akkor talán majd nagyobb súlyt kaphatnak az elvi viták is.

Talán illő végül azt az impulzust is megemlítenünk, amely Kövér Györgytől ered. Ő buzdított arra, hogy a magyar történeti demográfia historiográfiájába bonyolódjunk, amikor szóvá tette, hogy a „Bevezetés a társadalomtörténetbe” című kézikönyvben megjelent, a történeti demográfiát röviden összefoglaló írásunkban alig-alig tértünk ki a hazai kutatásokra. Amellett, hogy a megjegyzés talált, hatott, utólag be kell vallanunk, e hiánynak két oka is volt. Már akkor motoszkált bennünk a gondolat, hogy – legalább vázlatosan – össze kellene foglalnunk a hazai történeti demográfiai kutatások történetét, anélkül, hogy azzal a kézikönyv korlátozott terjedelmű szövegét terheljünk. Másrészt pedig,

¹ E sorok írója „mítoszépítése” során valóban nem részhalmozásként képzei el a történeti demográfiát a társadalomtörténet nagy kupacában, hanem maradna annál a köztes értelmezésnél, amelyre még évekkel ezelőtt tett kísérletet a „Bevezetés a társadalomtörténetbe” című kézikönyvben megjelent írásában (Faragó 2006). Mint azt az alábbiakban bemutatni próbáljuk, a történeti demográfia nem – az egyébként a 19. század utolsó harmadában még alig létezett – társadalomtörténetből „pattant ki”, művelői jelentős részben nem is történészként indultak, írásaik jó része nem történeti periodikákban jelent meg, a szakterület forrásai ritkán, módszerei még ritkábban azonosak a társadalomtörténetével. Természetesen kutatási területünknek sem szerepe, sem produkciójának mérete, sem résztvevőinek száma nem mérhető össze a társadalomtörténetével, de a történeti demográfia autonómiájára és területek közötti „lebegő” helyzetére vonatkozó véleményünket fenntartjuk. Hogy ezt képszerűbben jellemezzük: művelője legalább akkora élvezettel olvashatja az 1720. évi dél-franciaországi pestis áldozatainak végzett DNS vizsgálatok eredményeit, mint az 1880-as évek tisztaeszlári családjairól szóló tudósításokat. Egyébként is – talán kissé maradi módon – úgy gondoljuk, hogy inkább rendszerekben kell gondolkodnunk, nem tudományos hierarchiákban. (Vö. Bolgár 2006. 284–285.)

amikor a bevezető megírása előtt utoljára áttekintettünk a nemzetközi szakirodalmat, valahogy szegényesnek tüntek a megvalósult hazai eredmények ahhoz, hogy az említett szövegben nagyobb teret kapjanak. (Lehet, hogy szokás szerint túlzottan kritikusan álltunk hozzá saját szakmánkhöz.)

Az alábbiakban tehát a hazai történeti demográfia főbb – vagyis általunk annak vélt – fogalmi kérdéseit, valamint e kutatási, avagy tudományterület történetét kíséreljük meg röviden összefoglalni. Ide kívánkozik két megjegyzés:

- 1) a fogalmi körvonalak megrajzolását okvetlenül szükségesnek látjuk annak érdekében, hogy az olvasó velünk együtt tudjon gondolkodni (ami persze nem jelent szükségszerűen egyetértést);
- 2) úgy véljük, hogy az itt bemutatott történetnek, amely nagyjából másfél évszázaddal ezelőtt kezdődött, esetenként van, vagy lehet a mának szóló tanulsága (vagy ha úgy tetszik, parabola-jellege) is.

2. Fogalmi kérdések

A történeti demográfiai kutatás tartalmi meghatározásával nem kívánunk foglalkozni, erre vonatkozólag a hivatkozott kézikönyvben megjelent írásunkat ajánljuk az olvasó figyelmébe. Mielőtt a magyarországi történeti demográfia historiográfiájának, eredményeinek és hiányosságainak felvázolásába kezdenénk, szükségesnek látjuk azonban az e tudományterület művelését meghatározó alapvető feltételek – a kutatás területi és kronológiai határai, valamint a legfontosabb forrástípusok – kialakulásának és változásainak rövid bemutatását az olvasó számára.

Ami a magyar történeti demográfia által vizsgált népesség területi elhelyezkedését illeti, ott alapjában két egymást követő történettel lehet és kell számolnunk. A középkortól kezdődően egészen az első világháború végéig (pontosabban szólva hivatalosan az 1920. évi trianoni békeszerződés életbelépéséig, a valóságban azonban inkább csak 1918 végéig – 1919 elejéig, a tényleges megszállásokig) ez a terület magában foglalja a történeti Magyar Királyságot (az egykorú kifejezés szerint a Magyar Szent Korona országait), vagyis az egész, tágabb értelemben vett Kárpát-medencét.² Ennek a területi megközelítésnek két

² Természetesen ez a területi keret többféleképpen is értelmezhető. Vannak olyan kutatások, különösen a középkorászok körében, melyek a vizsgálandó területnek a mindenkori magyar királyságot tekintik, vagyis beleértik a Kárpát-medencén lényegileg kívül eső Horvátországot (Dalmáciával együtt), sőt az átmenetileg létrehozott bánságokat is, mások viszont az utóbbiak nélküli, szűkebb értelemben (hol Erdéllyel, hol a nélkül) vett történeti Magyarország társadalmát és népességét tartják a meghatározó vizsgálati terepnek. Mindkét (vagy mindhárom) területi megközelítés mellett hozhatók fel érvek. A magunk részéről – hangsúlyozottan eltekintve a 20. századi politikai határvonalak és állam(át)alakulások történéseitől – a Horvátországgal és Erdéllyel együtt értendő (de Dalmácia és a bánságok nélküli) nagyobb terület vizsgálatát tartjuk indokoltnak. A közigazgatás-történeti érveken túlmenően

fontos előnye és két elgondolkodtató hátránya van. Legfontosabb előnye abban áll, hogy a fenti megközelítés pontosan megfelel annak a területi keretnek, amelyen belül a Kárpát-medence népességének társadalmi és népességi folyamatai a középkortól kezdve egészen a 20. század elejéig lezajlottak. Sem a halandóság – gondolva elsősorban a hagyományos világ demográfiai katasztrófáira – sem a vándor mozgalmak, sem a települési és urbanizációs folyamatok (melyeknek szintén igen fontos demográfiai vonatkozásai voltak és vannak) vizsgálata és megértése nem igazán lehetséges akkor, ha mindezeket egy, a 20. századból visszavetített – és a korábbi korokban ténylegesen nem létezett, illetve nem működő – területi rendszerben próbáljuk elhelyezni. Csak akkor kaphatunk mindezekről reális képet, ha a Kárpát-medence népességének és társadalmának szerkezetét, mozgását, változását a maga korabeli egységében próbáljuk szemlélni.³

ezt erősíti az a szempont is, hogy így a demográfiai elemzés lehetőségei a nagyobb adatállományok és a kontrasztosabb jelenségek és folyamatok következtében lényegesen jobbak, mint a kisebb és homogénebb, úgynevezett szűkebb értelemben vett történeti Magyarország esetében. (Ráadásul a szomszédos országbeli kollegák kutatásainak is segítségére lehetünk, ha a magyarországi központi források között megbújó, Horvátországra, illetve Erdélyre vonatkozó adatokat elemzés tárgyává tesszük, ahelyett, hogy politikai vagy teoretikus megfontolásokból félretennénk azokat.)

³ Nem mellékes szempont, hogy az egykorú adatgyűjtések és adatszolgáltatások is ebben a keretben történtek, és jelentős részük csak e területi szerkezetben hasznosítható. Mindebből következően véleményünk szerint az olyan – egyébként a nemzetközi kutatásban széles körben populárisra vált – kísérleteket, mint amelyeket Colin McEvedy és Richard Jones (1978) néhány évtizeddel korábban végzett a népességfejlődés világszintű rekonstruálására, szakmailag teljesen elhibázottnak tartjuk. Lehet, hogy van némi praktikus hasznuk a középiskolai oktatásban, ténylegesen azonban kevésbé segítenek a hosszú távú népességi folyamatok valódi megértésében. Ennek fő okát abban látjuk, hogy a népességszerkezet és a népességi folyamatok sok energiát kívánó valós rekonstruálása helyett elsősorban a 20. századból visszavetített területekre vonatkozó szubjektív, gyakran forrásokkal igazán alá nem támasztható mesterséges népességszám-adatsorokat hoztak létre, és ezekre alapozva állítottak fel elképzelt népességfejlődési trendeket a világ országaira nézve az elmúlt 2000–2500 évre vonatkozóan. Lehet, hogy e trendek a világ egészére, s talán egyes földrészekre is elfogadhatónak tekinthetők, országos, illetve regionális szinten azonban véleményünk szerint nagyrészt használhatatlanok, sőt esetenként kifejezetten megtévesztők.

Forrás: A KSH térképe után (Népszámlálás 1920. VI.).

1. térkép

*A Magyar Királyság és az utódállamok államhatárai a trianoni béke szerint
(az 1920 előtti megyehatárokkal együtt)*

Raadásul az ebben a szerkezetben lefolytatott népességi vizsgálatok – ez a második előny – mintegy a demográfiai elemzés történeti laboratóriumává⁴ tehetik a Kárpát-medencét, mivel forrásanyaga az európai államokban megszokottnál jóval szélesebb összehasonlítások lehetőségét kínálja fel bármely kutató számára.⁵ Ehhez képest szakmai értelemben kisebb jelentőségűek – a napi gya-

⁴ A laboratórium szóval két jelenségre kívánunk utalni: egyrészt az összehasonlító kutatások említett kiváló lehetőségére, másrészt arra a tényre, hogy a Kárpát-medence hegyvidéki övezetében számos olyan területet találunk, melyek népessége a 19. század végén még majdnem teljesen a hagyományos demográfiai rendszer (és a hagyományos gazdálkodás) világában élt, ugyanakkor állapotát egy, a korabeli viszonyok között fejletnek nevezhető statisztikai rendszer rögzítette. Utóbbi ritkaságnak tekinthető. A modern statisztikai rendszerek ugyanis vagy később, a hagyományos demográfiai rendszer nagymértékű eróziójának időszakában jönnek létre (Nyugat-Európa, Észak-Amerika, Ausztrália), vagy adatgyűjtéseik nem, vagy alig érik el a 19. század közepén-végén a még a demográfiai átmenet előtti állapotban élő társadalmakat. (Ide sorolható az Európán kívüli területek – a volt gyarmatvilág – túlnyomó része. Talán csak Brit Indiát tekinthetjük ez alól kivételnek.)

⁵ A tágabban értelmezett Kárpát-medence több kisebb részterület mellett tartalmazza az Európai Unió két mostani tagja (Magyarország és Szlovákia) és egy tagjelöltje (Horvátor-

korlatban azonban néha nehezen átléphetők – azok a hátrányok, melyek egyrészt abból adódnak, hogy az elemzendő források több állam és több levéltári rendszer között oszlanak meg, másrészt abból következnek, hogy az utolsó, több mint 80 év vonatkozó tudományos eredményei már csak számos idegen nyelv használata révén ismerhetők meg. A korábbi források használatához szükséges latin, német és magyar többé már nem elegendő ehhez.

A másik területi megközelítés, avagy a másik történet, amely szerint a magyar történeti demográfiának vizsgáldnia kell, az 1920-tól létező mai magyarországi terület népességét jelenti. Minden nosztalgizást félretéve tudomásul kell vennünk ugyanis, hogy az ország népességének folyamatai – ezekre, akár szeretjük, akár nem, a 20. századtól kezdődően a politika már jóval erősebben kihatott és kihat – ekkortól kezdődően ebben a keretben játszódtak és játszódnak le, sőt az ennek rekonstrukciójára alkalmas források is e kereteknek megfelelően keletkeztek és keletkeznek.⁶ Ez nem jelenti azt, hogy a hazai történeti demográfusoknak a határon kívülre került magyarság népesedésének további történetével nem szükséges foglalkozniuk. Mindössze azt a tényt húzza alá, és veszi kényszerűen tudomásul, hogy utóbbiak migrációját már más határok, halandóságukat más közegészségügyi rendszerek, termékenységüket, házasodásukat már majd' egy évszázad óta más népesség- és családpolitikák befolyásolják. Vagyis összességében népességi folyamataik a kulturális egyezések és hasonlóságok ellenére már alapvetően más környezetben zajlanak, és ezért szükségszerűen az anyaország lakosságától hol kisebb, hol nagyobb mértékben eltérő jelenségeket produkálnak.⁷

szág) majdnem teljes, valamint az új tag, Románia területének és népességének több mint negyedrészt, továbbá Szerbia egy jelenleg félig-meddig autonóm közigazgatási egységének (a Vajdaságnak), illetve Ausztria Burgenland tartománya egészének adatait (1. térkép).

⁶ Az más kérdés, hogy az Európai Unióba 2004-ben történt belépés, melyet a talán nem túl távoli jövőben a korábbi politikai határok fokozatos relativizálódása követ, előbb-utóbb fel fogja vetni egy újabb, (harmadik) nagy régiós területi megközelítés igényét, melyek során a közel egy évszázada szétválasztott adatsorok és különállóvá vált történetek összerakását nemzetközi keretekben újra meg lehet, és talán meg is kell majd kísérelni.

⁷ Sajátságos jelenség, hogy néhány fontos demográfiai mutató esetében a KSH statisztikusai az 1920 utáni területre vonatkozóan – részben becslések segítségével – átszámították a korábbi adatokat legalább 1910-ig, de több esetben egészen az 1870-es évekig visszamenőleg. Az átszámítások azonban szinte mindig csak az országos adatsorok szintjén történtek meg, és ott is csak bizonyos mutatókra szorítkoztak. Megyei, illetve regionális szinten általában nem kerültek kiszámításra. Ennek alighanem két oka is lehetett. Egyrészt ezek a visszatekintő adatok egyes mai területre vonatkozó országos népesedési trendek hosszú távú megajzolásához voltak szükségesek, a helyi közigazgatás számára már nem volt jelentőségük. Másrészt bizonyos esetekben a visszaszámítást lehetetlenné tette, hogy a szükséges adatok település szintű bontásban vagy egyáltalán nem álltak rendelkezésre, vagy olyan sok munkával járt volna átalakításuk, hogy erre a hivatal munkatársai nem vállalkoztak. Mindebből következően viszont e visszaszámítások az első világháború előtti tényleges demográfiai helyzet mélyebb elemzésére – legyen az akár tematikus jellegű, akár regionális megközelítés

A fentiekből egyértelműen sejthető, hogy a magyar történeti demográfiai kutatás számára fontos kérdés lehet az is, hogyan szabjuk meg annak kronológiai kereteit. Fél évszázaddal ezelőtt, amikor a történeti demográfia forrásainak és a vizsgálatok időbeli kereteinek meghatározásával viszonylag többen foglalkoztak,⁸ a kutatók még többé-kevésbé amellet kardoskodtak, hogy a történeti demográfiai (illetve történeti statisztikai) kutatásoknak a magyar hivatalos statisztika, vagyis a Központi Statisztikai Hivatal (a továbbiakban KSH) 1867. évi megalakulása előtti korszak demográfiai jellemzőinek, népességi és társadalmi folyamatainak tanulmányozására kell irányulniuk. Ez azonban olyan hivataltörténeti cezúra, amely véleményünk szerint épp oly távol esik a népességfejlődés valós kronológiájától, mintha azt a politikátörténet által korábban szentesített 1711., 1848. vagy 1945. évi időpontok szerint próbálnánk szakaszolni (bár vannak, akik megtették ezt). A magyarországi népesség fejlődése véleményünk szerint ugyanis ténylegesen három, utóbbiaktól eltérő időhatár alapján osztható részekre. Az egyik választóvonal (amely inkább évtizedet, mint egy konkrét megnevezhető évet jelent) a hagyományos népesedési rendszer bomlásának felgyorsulása, és a demográfiai átmenet kezdete. Ez a váltás a Kárpát-medence egészét tekintve nagyjából az 1870-es évekre tehető. Ha mindenáron konkrét mérföldkövet akarunk kijelölni, akkor talán az utolsó nagyobb emberi veszteséget okozó 1872–1873. évi kolerajárványt tehetjük meg fordulópontnak. Természetesen ez a szakaszolás is rugalmasan értendő. A gazdasági-társadalmi viszonyaik tekintetében az átlagosnál elmaradottabb peremterületeken (elsősorban a Kárpátok hegyvidékein), valamint a társadalmi fejlődésükben és népességi viszonyaikban a régi mintákat sokkal lassabban elhagyó csoportokban (például a cigány/roma népességben) e fordulat akár évtizedekkel is későbbre tehető.

A másik időhatár a fentebb már említett, első világháborút követő területváltozás, amely a Kárpát-medence népességét új keretekbe, egyszersmind eltérő gazdasági, társadalmi és politikai hatások sugarába helyezi. Ennek hatása nemcsak a medence politikai alapokon kialakított régióira jellemző népességi folyamatainak egymástól egyre jobban erősödő eltéréseiben, hanem a demográfiai források új tartalmi és területi rendjében is megmutatkozik. Ez a tény az

– kevésbé alkalmasak. Többnyire meg kellett állniuk a – nem igazán a demográfiai helyzet legfontosabb mutatóit jelentő – létszám, illetve a felekezeti és nyelvi összetétel alakulásának hosszabb távú bemutatásánál. Sőt, minél messzebbre próbálunk az új közigazgatási keretekre átszámított adatokkal visszamenni, annál jobban növekszik azok bizonytalansága, és annál inkább távolodunk a valóság rekonstrukciójának lehetőségétől. (E megállapítások természetesen érvényesek azokra a – demográfus szemszögéből nézve többnyire amatőr – kísérletekre is, amelyek során egyes szerzők megkísérlik a Kárpát-medence népességének virtuálisan újraegyesített 20. századi népességstatisztikáját felvázolni. A források sajátosságaiból következően a nyelvi – felekezeti adatsorokon túlmenő, a tényleges demográfiai folyamatok leírására képes konzisztens adatsorokig nem juthatnak el.)

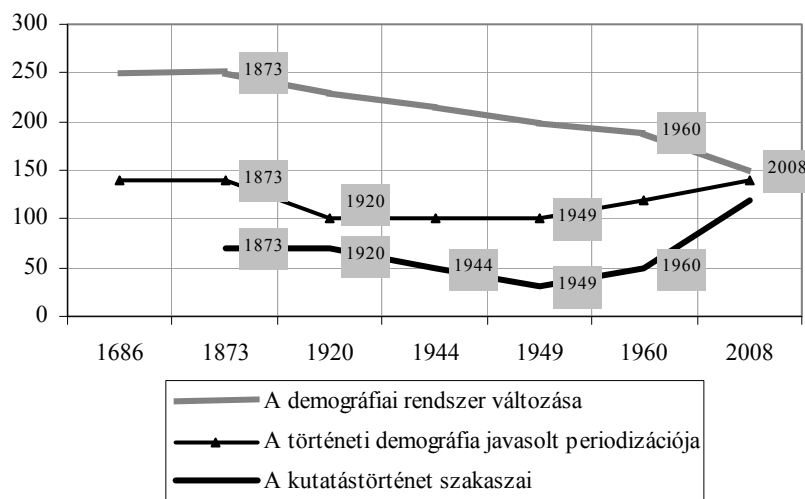
⁸ Kovacsics 1957, 1963 vö. Dányi 1962.

egykorú adatszolgáltatások rendjéhez ennyire kötődő kutatási szakterület esetében semmiképpen sem hagyható figyelmen kívül.

A harmadik időhatár az első demográfiai átmenet vége, és a második átmenet kezdete, amely valahová az 1960-as évek környékére tehető. Ez az a három választóvonal, melyek alapján mostani ismereteink szerint a magyarországi történeti demográfia szakaszolható. Az utolsó időhatárt, amely jelenleg véleményünk szerint tulajdonképpen a történeti demográfiai kutatás lezárulását jelentené, azonban praktikus okokból célszerű előrehoznunk, 1948–1949 környékére.⁹ E változtatás ajánlásában nem annyira a kommunista hatalomátvétel ténye, az államszocializmus kialakítása, mint inkább két másik szempont játszik szerepet. Egyrészt az 1948–1949 fordulóján végrehajtott népszámlálás az utolsó, melynek területi beosztása 1920-ig visszamenőleg nagyjából konzisztensnek mondható,¹⁰ másrészt ezekben az adatokban még nem érvényesül annak a hatalmas, mesterségesen gerjesztett migrációs mozgalomnak a hatása, melyet a mezőgazdaság „szocialista átszervezése” (az egyéni parasztság erőszakos termelőszövetkezetbe terelése), valamint az államosítások, és az erőltetett iparosítás indított el az 1950-es években. (A fentiek vázlatos összefoglalása sematikus formában az I. ábrán látható.)

⁹ Természetesen meggondolandó, hogy az ún. szocialista korszak (1949–1988) – különös tekintettel a demográfiai folyamatokba történő állami beavatkozás kísérleteire – külön tanulmányozás és történeti kutatás tárgyát képezze. Itt azonban megnövekedett, és szakmailag jóval magasabb színvonalú forrásanyaggal számolhatunk, amely a korábbi korszakokhoz képest lényegesen igényesebb és bonyolultabb elemzéseket tesz lehetővé. Ráadásul a szóban forgó évtizedekre vonatkozóan számottevő mennyiségű egykorú elemzés is készült, melyek többsége fokozatosan történeti forrásként (is) használható. Mindez alapvető módszertani és szemléleti váltást kíván ez utóbbi korszak kutatóitól, legyenek akár történészek, akár demográfusok. Tartunk azonban attól, hogy a két rokon terület kutatói teljes mértékben még nincsenek arra felkészülve, hogy egymás módszereit és szempontjait megfelelő mértékben figyelembe vegyék, és alkalmazni tudják.

¹⁰ Az 1950-es években kialakult új megyeszervezet területi adatai az esetek túlnyomó többségében nem hasonlíthatók össze az 1949 előttivel, és a KSH a megyei adatok túlnyomó részét a későbbiekben már nem számolta ki a régi beosztás szerint. Ebből következőleg az egykorú 1920–1949 közötti területi bontású demográfiai adatok elsősorú többsége használhatatlan – vagyis elveszik – minden olyan vizsgálat számára, amely az 1950 utáni területi bontással dolgozik.

I. A történeti demográfia korszakai

Ami a történeti demográfiai kutatásokhoz szükséges forrásokat illeti, a Kárpát-medence népességére vonatkozóan alapjában véve ugyanazokkal a típusokkal találkozunk, mint a keresztény Európában általában. A különbség elsősorban azok keletkezésének kronológiájában figyelhető meg – itt minden újítás egy kicsit később indul, minden változás egy kicsit lassabban terjed el. Az egyházi anyakönyvezés bevezetése például a tridenti zsinat határozatainak megfelelően a 16. század második felében – főleg az észak- és délnyugati, a török háborúk által közvetlenül nem fenyegetett területeken – a Kárpát-medencében is megkezdődik, de a 17. század közepéig még alig több mint 100 anyakönyv egykori létezéséről tudunk. Ekkoriban mind a népesség, mind az egyházszerkezet energiáit főként más kérdések – a túlélés a török háborúk, a pestisjárványok és a belpolitikai harcok közepette – kötik le. A keletkezett összes anyakönyv száma a szóban forgó területen 9–10 ezerre becsülhető, tehát a házasságkötések, keresztelések és temetések regisztrálására kötelezett plébániák és anyaegyházak csak alig több mint egy százalékka kapcsolódott be 1700 előtt a nyilvántartási folyamatba.¹¹

¹¹ Az 1. táblázatban látható adatokat az egyházi névtárak alapján számítottuk ki. E források az éppen szolgáló pap vagy lelkész adatai mellett általában megadják a plébániák, illetve gyülekezetek keletkezésének, az anyakönyvezés kezdetének és a névtár készítése idején álló templom építésének idejét. Természetesen e források korlátozott értékűek, kutatási segédeszközként nem igazán használhatóak, mert az anyakönyvezés minőségére, az egyes bejegyzés-típusok indulására, a régebbi anyakönyvek hiányára vagy meglétére, illetve őrzési helyére vonatkozóan nem adnak információkat.

Táblázatunkból világosan látható, hogy a népmozgalmi események egyházi regisztrálása ténylegesen csak a török kiűzését és a Rákóczi szabadságharcot jellemző háborús állapotok megszűnte után válik rendszeresebbé, és felekezetként eltérő módon a 18. század végére terjed el, majd végül a 19. század elejére válik teljes körűvé. (A görög katolikus és görögkeleti egyházak, valamint a zsidó felekezet esetében az anyakönyvezési rendszer általánossá válása azonban a medence keleti régióiban a 19. század közepéig, vagyis gyakorlatilag a hivatalos statisztikai rendszer kialakulásáig elhúzódik.)¹² Vagyis az anyakönyvi kutatások terén a Kárpát-medence – különösen annak keleti pereme – Nyugat-Európaéhoz képest már eleve hátránnyal indul.

¹² Az anyakönyvezésben erőteljesen érezhető két – annak bevezetésére és minőségére vonatkozó – különbség: a keleti zóna anyakönyvei nyugattal, a görögkeleti és görög katolikus felekezeteké a protestánsokkal és a római katolikusokkal szemben később indulnak és az esetek többségében gyengébb minőségűek. (E különbség egyébként a különböző egyházak népesség-összeírásokhoz való hozzáállásában is észlelhető.)

*1. Az anyakönyvezés kezdete a Magyar Királyságban
(1880 előtt alakult egyházközségek)*

Az anyakönyvezés kezdete	Római katolikus		Református	Evangelikus	Görög katolikus		Görögkeleti	Összesen ^b	N (anyaegyházak száma)
	horvát	vegyes ^a	magyar	vegyes ^a	ruszin	román	szerb		
	Százalék								
1600 előtt	0,9	0,1	0,3	0,5	--	--	--	0,2	18
1600–1649	1,3	2,6	0,3	2,0	--	--	--	1,2	100
1650–1699	21,4	15,2	1,1	4,9	0,5	--	0,5	7,5	615
1700–1749	27,5	37,5	21,7	26,5	4,4	0,5	16,2	22,9	1872
1750–1799	40,2	36,4	62,9	49,8	65,0	13,3	65,2	42,2	3444
1800–1829	6,5	6,8	9,6	11,3	24,9	51,6	4,5	17,1	1394
1830-tól	0,9	1,1	2,5	4,9	3,2	34,3	7,1	8,0	655
Ismeretlen	1,3	0,3	1,5	--	2,0	0,3	6,6	0,9	73
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	8171
N	552	2938	1887	548	563	1485	198	8171	

^aA szűkebb értelemben vett Magyarországon a római katolikus és evangélikus magyarok, németek, szlovákok és szlovének részletesebb regionális elemzés nélkül egymástól nem választhatók külön.

^bAz erdélyi és magyarországi román görögkeleti, a horvátországi szerb görögkeleti, az erdélyi szász evangélikus, valamint az unitárius egyház anyakönyvezés-történeti adatait nem sikerült rekonstruálnunk.

Források: Tokody 1880, Poszvék 1903, Egyetemes névtár 1912, továbbá a lugosi (1877), a nagyváradi (1909), és a szamosújvári (1914) görög katolikus, valamint a bácsi (1897), budai (1896) és verseci (1899) szerb görögkeleti egyházmegyék sematizmusai után számítva.

A népesség számát és szerkezetét rögzítő összeírás jellegű források közül a történeti népszámlálások elemzésére igazán alkalmas demográfiai célból készült átfogó népszámlálások az 1770-es évektől jelennek meg a Magyar Királyságban, az első népszámlálás pedig 1785-ben következik be, de utána közel 70 éves szünet tátong. 1804 és 1847 között ismét csak rendszertelen időközökben készült, korlátozott értékű, kizárólag a nem nemes népességre vonatkozó népesség-összeírásokkal rendelkezünk.¹³

¹³ A félreértések elkerülése végett azonban meg kell jegyeznünk, hogy e források értéke nem elsősorban azért korlátozott, mert a nemes népességet nem veszik számba. Az e társadalmi csoportba tartozók aránya ugyanis néhány, az országos átlagértékeket megemelő régió kivételével nem tesz ki többet, mint a lakosság 1–2 százalékáa. Vagyis az összeírt népességadatok emiatt bekövetkezett hiányai bőven a hibahatár alatt maradnak. A nem nemesek

Az 1770-es évek előtti idősakra vonatkozóan csak az adóösszeírások alapján lehet a Kárpát-medence népességszámának rekonstruálásával kísérletezni. Utóbbi forrástípus a 15. században tűnik fel, de többé-kevésbé összefüggő adatsorai inkább csak az 1540-es évektől kezdődően állnak rendelkezésre, akkor is csak egyes megyékre vonatkozóan és kizárólag a török hódoltság alá nem tartozó területeken, ráadásul többségük – az úgynevezett portaösszeírások – nem igazán alkalmasak annak nyomon követésére, hogyan alakult a házak és háztartások száma az idők során. (A török területekre vonatkozóan is vannak adóösszeírás jellegű forrásaink, azonban egyrészt tartalmukban, szerkezetükben, közigazgatási beosztásukban az ország többi területétől eltérő rendszerben készültek, másrészt elsősorban többségükben néhány évtizeden belül elhaltak, a 17. századra már szinte egyáltalán nem terjednek ki.)¹⁴

Az adóösszeírások között a mindenkori teljes területet lefedő országos jellegűek viszonylag ritkán fordulnak elő, és az urbáriumok kivételével belőlük csak a népességszám nagyságára vonatkozóan vonhatók le következtetések, azok is igen körülményesen, és meglehetősen nagy hibahatárokkal. A népesség szerkezetére nézve lényegében nem tartalmaznak demográfiai információkat, mint ahogy a népesedési folyamatok sem rekonstruálhatók belőlük. Ebbe a forráscsoportba tartoznak az 1330-as évek pápai tizedjegyzékei, a 15. század végi portaösszeírás országos összegzése, az 1598. évi házösszeírás, valamint a 18–19. század néhány országos adóösszeírása (1715, 1720, 1828).¹⁵ A felsorolt források voltaképpen sokkal inkább a települési rendszer és annak regionális különbségei megajzolására alkalmasak, mint a népességszám és népességösszetétel alakulásának bemutatására. (Kár, hogy ennek ellenére a kutatók többsége nem az előbbi – sok munkával járó, de talán többé-kevésbé megbízha-

összeírásával elsősorban az a probléma, hogy készítésük rendszere – évenként kötelező jelleggel egy majdnem a teljes lakosságot felölelő név szerinti népösszeírás végrehajtása – meghaladta a feladatokra kijelölt közigazgatási apparátus munkavégzési képességét (a gyakorlatban ma sem lenne végrehajtható). Ennek egyenes következménye, hogy eléggé ingadozó értékű, az elviselhetőnél gyakran jóval több hibát tartalmazó megyei adatsorozatok keletkeztek. Rendszeres gyakorlattá vált például új felvétel helyett a korábbiak adatainak némileg kozmetikázott átmásolása, több egymást követő évben az adatküldés elszabotálása, a megyei adatok hiányos – gyakran egész településcsoportokat kihagyó – összegzése stb.

¹⁴ A török hódoltság területén első alkalommal az új hatalom (általában az 1540–1570-es évek közötti idősakban) példamutatóan alapos, rendszerint háztartásonkénti részletességű népesség-összeírásokat hajtatott végre, a továbbiakban azonban már keveset foglalkozott a meghódított terület népességének újabb és újabb számbavételével (Dávid Géza 1997).

¹⁵ Az 1696., illetve 1728. évi országos adóösszeírás kísérletek kudarcot vallottak, elkészült, illetve megmaradt adataik hiányosak, nem fedik le teljesen a Kárpát-medence területét. Az egyes összeírástípusok további részletes elemzésébe, használhatóságának boncolgatásába nem kívánunk belemenni. A legfontosabb ide vonatkozó információkra nézve I. Dávid Zoltán 1958; Györffy György 1984; Kubinyi 1997, több forrástípusra összefoglalóan Kovacsics 1957. A kifejezetten demográfiai célú források felsorolására vonatkozóan I. még Faragó 1989.

tó adatokhoz vezető, és a korábbi évszázadok történeti demográfiai kutatásait sokban segíteni képes – feladatok megoldásával próbálkozik, hanem folyamatosan a népességszám adóösszeírások alapján történő rekonstrukciójával kísérletezik, s mint az sejtethető, e fáradozásokat ritkán követi megfelelő minőségű eredmény.)

A helyzetet sommásan úgy foglalhatjuk össze, hogy a Kárpát-medence forrásai széleskörű és általános történeti demográfiai elemzést igazában csak a 18. század utolsó harmadától tesznek lehetővé. Az ennél korábbi időszakokban csak egyes, forrásokkal gazdagabban ellátott települések (főként városok), illetve a társadalom közép- és felső rétegei (jobb módú nemesek, városi polgárok, papság) demográfiai elemzése végezhető el a történeti demográfia mai követelményeinek megfelelő színvonalon. Ennek lehetőségét számos közép-korász munkája pozitív módon bizonyítja,¹⁶ de sajnos egyelőre túl kevés ilyen elemzés áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy a magyar népesség történetére vonatkozó mítoszok világából végre kiszabadulhassunk.

3. Az első lépések¹⁷

Bár a demográfiai gondolkodás elemei és a demográfiai vizsgálatok már a 18. század végén megjelennek Magyarországon, ennek történeti kutatásokkal való összefonódása a nyugat-európai társadalmakhoz hasonlóan csak jóval később következik be. A történeti demográfia mai értelmezés szerinti első szak tudományos alkotásai nálunk az 1850–1870-es évek közötti időszakban születtek meg.¹⁸ A kezdő lépést az érdeklődő kutatók számára sok más társadalomtudományi területhez hasonlóan itt is a források felfedezése és feltárása jelentette. Így e tudományterület első alkotásainak Linzbauer Ferenc (1807–1888) egészségügy-történeti forrásgyűjteményét,¹⁹ és a Kőrösy József (1844–1906), a fris-

¹⁶ L. többek között Fügedi Erik, Granasztói György, Kubinyi András és Szűcs Jenő ide vonatkozó munkáit.

¹⁷ Tekintettel arra, hogy az 1944-ig terjedő időszokról belátható időn belül nem készül a történeti demográfia szempontjait figyelembe vevő összefoglaló bibliográfia, írásunk első két részében igyekszünk lehetőség (és véleményünk) szerint minden fontosabb írásra és személyre hivatkozni.

¹⁸ Az államtudomány, népismeret, leíró statisztika fogalmaival körülhatárolni próbált országleírások, melyek döntő többsége a 18. század eleje és a 19. század közepe között, nevesítve a Bél Mátyástól Fényes Elekig tartó korszakban keletkezett, a történeti demográfia fontos forrásai, de nem tekintjük ezeket az elemző kutatások részének. Szerzőik nem történeti demográfiai elemzéseket, hanem saját koruk viszonyainak igen változó színvonalú és többnyire a népességi problémakörön messze túlterjedő bemutatását végezték el. Szerzőik – akárcsak a korabeli állami adminisztráció – elsősorban nem a történeti múlt, hanem saját koruk népessége iránt érdeklődtek. Arról nem tehetnek, hogy később történeti forrássá váltak.

¹⁹ Linzbauer 1852–1867.

sen alakult Fővárosi Statisztikai Hivatal első igazgatója által készített budapesti népmozgalmi idősorokat²⁰ tekinthetjük. Előbbi hét kötete ugyan főként a középkortól a 19. század közepéig tartó időszak közegészségügyi intézkedéseit adta közre, ugyanakkor helyet kapott benne az 1770-es évek népesség-összeírási rendeleteinek egy része, valamint az 1830-as évek kolerajárványaival kapcsolatos, sokszor hetente kiadott, a megbetegedések és halálozások adatai rögzítő statisztikai jelentések túlnyomó többsége is. Kőrösy pedig, aki hivatásos demográfus volt, talán első ízben nyúlt szakértő kézzel a történeti demográfia emblematikus forrásaihoz, az egyházi anyakönyvekhez, és állította össze ezek alapján előbb Pest, majd később Buda és Óbuda 1813 és 1857 közötti, plébániánkénti és évenkénti bontásban közzétett, máig használható népmozgalmi adatsorait. A történeti demográfia körébe sorolható első, szélesebb körű forrásfelhasználáson és szakirodalmon alapuló feldolgozások az 1880-as években tűntek fel: Kőrösy József az asszimilációval és a nemzetiségi szerkezet megváltozásának statisztikai vizsgálatával, Acsády Ignác (1845–1906) történész a 16. századi jobbágynépesség számának megállapításával kapcsolatban – mely egyúttal akadémiai székfoglalója volt – ért el úttörő eredményeket.²¹ A történeti demográfia mint kutatási terület igazában ettől kezdődően, az 1890-es években vált idehaza szélesebb körben elfogadottá, amit egyértelműen jelez, hogy a témakörben publikáló hazai szerzők száma rövidesen már több tucatnyira tehető.²²

Ha röviden jellemezni kívánjuk a korai történeti demográfiai kutatás helyzetét, szerzőit és műveit, akkor az alábbiak állapíthatók meg. A kutatás még nem intézményesült, de bizonyos csomópontjai már kitapinthatók: a legtöbb kutatási eredmény a Fővárosi Statisztikai Hivatal kiadásában, illetve az 1894-től induló *Magyar gazdaságtörténeti szemle* című folyóirat hasábjain jelenik meg az első világháború előtt, de számottevő mennyiségű írás lát napvilágot a Magyar Tudományos Akadémia periodikaiban és kiadványsorozataiban (*Századok, Értekezések a történeti tudományok köréből*) valamint az *Adalékok Zemplén vármegye múltjából* című helytörténeti folyóiratban. A szerzők nagyobb része történész. Számban kisebb, de szakmailag jelentősebb csoportot alkotnak a hivatásos statisztikusok, ezen kívül találunk közöttük levéltárosokat, orvosokat, földrajz- és néprajzkutatókat is. A témaköri összefonódáson kívül egy dolog közös bennük: mindegyikük csak mellékesen, szakmai „hobby”-ként foglalkozik

²⁰ Kőrösy 1873, 1881a.

²¹ Kőrösy 1882, illetve Acsády 1889a.

²² Közülük a témakörben egynél több írást publikálók a nevek betűrendjében az alábbiak: Acsády Ignác, Bodor Antal, Dongó Gyárfás Géza, Fodor Jenő, Györffy István, Györy Tibor, Kőrösy József, Kőszeghy Sándor, Schrauf Károly, Tagányi Károly, Temesváry Rezső, Thirring Gusztáv. Ennél jóval nagyobb az 1890-es évektől kezdődően a történeti demográfia szempontjából (vagy abból is) jelentősebb, mindössze egy-egy művet megjelentető szerzők száma.

történeti demográfiával. Ez alól talán a Fővárosi Statisztikai Hivatalban dolgozó Thirring Gusztáv (1861–1941) tekinthető kivételnek, aki, különösen az 1893 és 1904 közötti, illetve az 1920-as évek végétől 1941. évi haláláig tartó időszakban, olyannyira intenzíven kutatta e területet (összes, e témakörbe sorolható megjelent írásainak száma meghaladja a két tucatot), hogy időszakonként akár „főállású” történeti demográfusnak is tekinthető.²³ A megjelent eredmények tehát többnyire egyéni érdeklődés és egyéni erőfeszítések következményei, ez alól csak az 1715–1720. évi országos adóösszeírások Központi Statisztikai Hivatal által pénzzel és közreműködő munkatársakkal támogatott, az 1896. évi millenniumi ünnepségekre megjelentetett vastkos forráskötete képez kivételt.²⁴ A kutatások gyakran nem elsősorban a népességtörténet országos kérdéseivel foglalkoznak, hanem sokkal inkább egy-egy terület forrásanyagához, problémáihoz kötődnek: Kőrösy József elsősorban budapesti és hont megyei, Thirring Gusztáv főként budapesti és soproni, Györffy István bihari, Dongó Gyárfás Géza és Fodor Jenő pedig zempléni témákat és forrásokat elemez. Tematikailag a leginkább kitüntetett területnek a forráskiadás,²⁵ a feldolgozások közül pedig a népesség egy-egy időszakra vonatkozó számának, vagy hosszabb periódust átfogó alakulásának megrajzolása,²⁶ a tágon értelmezett nemzetiségi összetétel változásai,²⁷ valamint egy-egy terület, illetve az ország településtörténete tekinthető. Utóbbi tulajdonképpen a történeti földrajz és a történeti demográfia közötti átmeneti kutatási területként jött létre, ugyanakkor művelői máig elsősorban a középkor és a kora újkor iránt érdeklődő történészek. (A településtörténeti témakörön belül elsősorban a középkori településszerkezet és lakosság-szám rekonstruálása,²⁸ valamint a török háborúk időszakát követő 18. századi újratelepülések folyamatának vizsgálata vonzza ekkoriban a legtöbb kutatót, és

²³ Az említett két időszak közötti időbeli törés egy ma már szinte ismeretlen hivatalnoki magatartás következménye. Thirring Gusztáv a Fővárosi Statisztikai Hivatal igazgatójává történt 1906. évi kinevezését követően egészen 1926. évi nyugdíjba vonulásáig szüneteltette történeti kutatásait – valószínű, hogy pozíciójával összeegyeztethetetlennek tartotta egy ilyen munka- és időigényes „hobby” művelését.

²⁴ Acsády 1896. A kötet nemcsak a két egymáshoz kapcsolódó adóösszeírás községsoros, demográfiai szempontból legfontosabbnak tekintett adatait adja közre (a főként agrártörténeti jelentőséggel bíró szöveges megjegyzések, valamint a személynevek közlésére nem került sor), hanem a KSH akkori gyakorlata szerint terjedelmes, az összeírás forrásértékét, valamint ennek kapcsán az ország népességének számára vonatkozó becslést magában foglaló bevezető tanulmányt is tartalmaz. Megjegyzendő viszont, hogy szerző népességbecslése ma már elavultnak, alulbecsültnek mondható. A felsoroltak miatt ezért a forrás használata esetén szükséges az eredet is kézbe venni. (A kettő közül az 1715. évi összeírás eredetije – a kísérő iratok nélkül – már CD Rom formában is hozzáférhető.)

²⁵ Acsády 1888, 1889, 1890, 1896; Nagy Gyula 1898–1899; Tagányi 1895, 1898; Velics – Kammerer 1886–1890.

²⁶ Acsády 1886; Ajtay 1905; Thirring Gusztáv 1911a.

²⁷ Acsády 1897; Balogh 1902; Büchler 1893; Jancsó 1900; Kőrösy 1881b, 1882, 1898.

²⁸ Csánki 1890–1913; Ortway 1892.

eredményezi a legjelentősebb munkákat.²⁹⁾ Mind a szerzőket, mind a témakört tekintve különálló csoportot képeznek a közegészségügy- és járványtörténettel foglalkozó írások. Bár utóbbiaknak fontos népességtörténeti vonatkozásaik lehetnek, csak részben sorolhatóak a történeti demográfia területéhez, mint ahogy szerzőik többsége sem történész vagy statisztikus, hanem rendszerint orvosi képzettséggel rendelkezik és sokkal inkább az orvos- és egészségügy-történetre, mint a járványok demográfiai hatásának bemutatására összpontosítja figyelmét.³⁰⁾

Természetesen mai szemmel nézve az említett munkák túlnyomó többsége leíró jellegű, és sokszor szakmailag ma már kevésbé izgalmasnak tűnő kérdésekkel foglalkozik, sőt a szerzők kérdésfeltevésai és válaszai az esetek jelentős részében nem teljesen demográfiai jellegűek. Az első világháború előtti munkák között ugyanis valójában nem sok olyan kutatást találunk, amely a népességi folyamatokkal, valamint a népesség demográfiai szerkezetének alakulásával (eltekintve annak felekezeti és etnikai összetételétől) foglalkozik. A kiadott, illetve elemzett források többsége is inkább adóösszeírás, mely forrástípusról – mint ahogy azt fentebb említettük – ma már tudjuk, hogy a népesség számának és összetételének rekonstruálására csak igen korlátozott mértékben alkalmas. Tulajdonképpen Thirring Gusztáv az egyetlen, aki mind módszerében, mind vizsgálatai témáinak tekintetében kiemelkedik a sorból. Egyrészt ő tárja fel és elemzi először szakszerűen az első, a 18. század végén, illetve a 19. század első felében készített népszámlálásokat és népesség-összeírásokat, másrészt ő az, aki először kísérel meg népmozgalmi jelenségek hosszabb távú történeti elemzését.³¹⁾ Bár egyes szerzők felfedezik az anyakönyvet mint történeti forrást is,³²⁾ tudomásunk szerint az első világháború előtt ténylegesen csak – mint azt korábban említettük – Kőrösy József állít össze ezek alapján népmozgalmi idősorokat.

Külön nézve a kutatások egyes típusait, azt mondhatjuk, hogy a feldolgozások ma már többségükben elavultnak nevezhetők, viszont a forráskiadások számottevő része még most is jól használható.³³⁾ Talán ennél is fontosabb, hogy ha a magyarországi népességtörténeti kutatásokat a korabeli nemzetközi szakmai szinttel vetjük össze, akkor az a benyomásunk, hogy az első világháború előtt ezek megfelelő minőségűek voltak. Ha indulásuk egy-két évtizeddel későbbi is, mint az angol, francia vagy német kutatásé, inkább csak mennyiségi, és nem színvonalbeli közöttük a különbség: többségükben ott sem a mai de-

²⁹⁾ Baróti 1892, 1893–1896; Bodor 1914; Györffy István 1913, 1915; Lehoczky 1895; Szentkláray 1891.

³⁰⁾ Demkó 1894; Fekete Lajos (orvos) 1874; Győry 1906; Lauschmann 1898; Linzbauer 1868; Temesváry 1899; Vámosy 1901; Wertner 1880.

³¹⁾ Thirring Gusztáv 1893a, 1893b, 1898a, 1898b, 1901a, 1901b, 1903, 1904, 1911b.

³²⁾ Aschenbrier 1890; Mohl 1910.

³³⁾ Sajátos hozzáállás, hogy ennek ellenére – talán a középkor kutatás kivételével – a történész „szakma” máig többre értékeli a gyorsabban avuló feldolgozásokat, mint a kevésbé látványos sziporkákat tartalmazó, ugyanakkor jóval időt állóbb forráskiadásokat.

mográfia szemléletével indult a kutatások sora. Külön érdekesség, hogy – nem utolsósorban a statisztikusok erőteljes szerepvállalása miatt – az első világháború előtti magyarországi kutatások számottevő része idegen nyelvű változatban (főként németül, és esetenként franciául) is megjelent, így akkoriban még jóval kevésbé volt érezhető az eredmények nyelvi karanténban maradása, amely a huszadik század nagy részében a hazai történeti demográfiai kutatásokat sújtotta.

4. Átalakulás és deformáció: a történeti demográfiai kutatások az első világháború után

A magyarországi történeti demográfia mából visszatekintve idillinek tűnő kezdeti helyzete – az alkotó bizonytalanság, a források felfedezésének öröme, mely a kutatás tartalmi és területi expanziójával párosul – az első világháború vége felé kezd megváltozni. A háború elvesztésének reális esélye, majd az összeomlást követően a történeti országterület békeszerződési határozatok által történt szétdarabolása katasztrofális hatással lesz mind a mindennapi gyakorlatban bekövetkező kutatási nehézségek, mind a kutatói szemlélet torzulása formájában erre a tulajdonképpen még csak alakulófélben levő tudományterületre. Bár a politikai eliteket és az értelmiségi csoportokat már az első világháború előtt is fokozatosan egyre élesebb etnikai és felekezeti alapú előítéletek és elmentések osztják meg, a történeti demográfia forrásai – és részben első kutatási eredményei – ennek ellenére egy, a gazdaság és népesedés tekintetében még szerves egységben fejlődő Kárpát-medencei területet, és sok tekintetben egy tulajdonképpen multikulturális társadalmat tükröznek. A kutatások ekkor még az egész medencére, és minden etnikulturális csoportra, minden régióra kiterjednek, ugyanakkor nyelvtanilag jóval könnyebben áttekinthetőek, mind a 20. században. (Az eredmények az első világháború előtt, függetlenül a szerzők kulturális identitásától, ugyanis főként németül és magyarul jelennek meg, míg ma a teljes áttekintéshez nagyjából nyolc nyelv ismeretére lenne szükség.) A háború végén kialakult zűrzavar és az azt lezáró békeszerződések következtében azonban a medence politikailag egymással viaskodó kisállamok és egymástól elkülönülésre törekvő etnikus társadalmak mozaikjára esik szét, cserébe azért, hogy mindegyikük elitje megkaphassa a maga áhított pozícióit.³⁴

³⁴ A pozíciók szétosztása természetesen a régi monarchiabeli elit rovására történt, de akár a politikát és az államigazgatást, akár a kultúrát és a tudományt nézzük, összességében az utódállamok együttes költség- és létszámadatai felülmúlják a háború előtti kettős Monarchiára vonatkozókat. (Nem szűnnek meg a régi egyetemek, csak székhelyet változtatnak, viszont keletkeznek újak, minden új állam létrehozza a saját nemzeti történelmét előállító műhelyeit stb.) Az más kérdés, hogy a kutatói pozíciók számának növekedése a Kárpát-medencében a tudományos eredményekben gyakran inkább terjedelmi növekedést, semmint valódi minőségi előrelépést eredményez.

Az átalakulás folyamata természetesen alapvetően befolyásolja a történeti demográfiai kutatások további lehetőségeit. A Kárpát-medence területrészeinek korábban egymáshoz szorosan kapcsolódó történeti demográfiai vonatkozású forrásanyaga anélkül, hogy őrzési helyét változtatná, különböző – részben újonnan alakult – országok birtokába kerül, és a kutatók számára való hozzáférhetősége ettől kezdve sok évtizeden át a politikai kapcsolatok függvényévé válik. Ezen túlmenően az átcsatolt területeken lezajló „elitváltás” a korábbi, főként magyar vagy német nyelven publikált helyi népességtörténeti vizsgálatok kutatói gárdáját és olvasóit – akik többnyire a „régeliithez” tartoztak – egyaránt nagyrészt ellehetetleníti. Az új, nyelvükben és identitásukban nem magyar elitiek a különböző régiókban új oktatási intézményeket, új szervezeteket és új történetírásokat hoznak létre, és egyúttal új olvasóközönséget is teremtenek maguknak, így lényegében a Kárpát-medence népességtörténeti kutatása is szétdarabolódik. Mindezek következtében az első világháború után itthon folytatódó, odaát meginduló újabb kutatások – mintegy leképezve a politikai változásokat – mind nyelvileg, mind szemléletileg egyre jobban eltávolodnak egymástól.

Végeredményben a politikai és határváltozások eredménye mindkét oldalon többirányú torzulás lesz. A magyarországi történeti demográfiai kutatások – kevés kivételtől eltekintve – 1920 után egyértelműen Budapestre összpontosulnak, a vidéki műhelyek számottevő része határon kívülre kerül, illetőleg területi és kutatói háttere összeszűkül, legyengül, és – főként a Felvidéken és a Vajdaságban – fokozatosan elsorvad, amit e szakterületen nem pótolnak a Szegedre és Pécsre menekült egyetemek és kutatások. Ráadásul már a béketárgyalásokra készülődéstől kezdődően évtizedeken keresztül túl hangsúlyossá válik az amúgy méretében összezsugorodott magyarországi kutatásban a felekezeti és etnikai összetétel témája.

Összességében a magyarországi történeti demográfiai vizsgálatok elég jelentős mértékben átpolitizálódnak és egyúttal szemléletükben beszűkülnek. Az ide sorolható kutatások többségének mélyén alapjában az a kérdés munkál, hogy mi vezetett a Kárpát-medence szétdarabolódásához. Mintegy e folyamat tükörképe játszódik le a medence népességtörténeti kutatásai vonatkozásában az első világháború után abban határozottan részt venni kívánó új szlovák, román, szerb történetírásokban: itt évtizedeken keresztül a történeti demográfiának nevezett vizsgálatok az új határvonalak (szakmailag nem mindig teljesen korrekt) apológiáját, etnikai-felekezeti igazolását tekintik feladatuknak.³⁵ A két

³⁵ Tragikomikus, hogy sok kutató – különösen Romániában és Szlovákiában – ezt még ma is „nemzeti feladatnak” tekinti. Ennek sajátos ellenpontja, hogy a rendszerváltás után Magyarországon újra felerősödött az etnikai összetételre vonatkozó adatsorok – többnyire amatőr színvonalú – elemzésére irányuló igény, és annak komerciális kielégítése. Sajnálatos módon e művek többsége egy-két kivételtől eltekintve valójában nélkülözi a demográfiai relevanciát.

egymással egyszerre párhuzamos és ellentétes folyamat gyakorlatilag a volt Osztrák-Magyar Monarchia összes utódállamában oda vezet, hogy az általában történész vagy jogász végzettségű, a statisztikai-demográfiai elemzési technikákat amúgy is kevésbé ismerő, ugyanakkor a politikatörténet és a közelmúlt drámai változásai által pro vagy kontra – sokszor családilag is – érintett kutatók (akik ekkor még a népességtörténet iránt érdeklődők többségét alkotják), a Kárpát-medencei etnikai és felekezeti statisztikák elemzésénél toporogva szakmailag egyre inkább lemaradnak a demográfiai, népességstatisztikai és közegészségügyi kutatások nemzetközi fejlődése mögött. A történeti demográfiai publikációk áttekintése azt mutatja, hogy az 1920 utáni szerzők többsége, ellentétben a háború előttiekkel, most már alig érdeklődik (és még kevésbé követi) az e szakterületet meghatározó módszerek és kérdésfelvetések alakulását és fejlődését. A hazai kutatás – hasonlóan a kelet-közép-európai térség világháború után alakult többi kisebb-nagyobb országáéhoz – egyre kevésbé képes a történeti demográfiai elemzések másutt kibontakozó áramlataiba bekapcsolódni, és a kezdeti jó indulás után egyre inkább eltér a nemzetközi kutatások trendjeitől.

Ha konkrétan vizsgáljuk az 1920 és 1945 közötti negyedszázad eredményeit, akkor a módszertani megtorpanás és tematikai beszűkülés említett jelei jól tetten érhetőek nemcsak a szlovák és a román, hanem a magyarországi történeti demográfiai kutatásokban is. Bár kétségtelen, hogy a második világháború végéig száznál jóval több fontosnak tekinthető megjelent népességtörténeti munkát tudunk felsorolni, közülük a demográfiai folyamatok és a történeti népességek szerkezetének vizsgálatával alig több, mint 10 százalék foglalkozik. Körülbelül 60 százalékuk a történeti Magyarország etnikai szerkezetének változását elemzi,³⁶ vagy egy-egy régió közép- és kora-újkori településtörténetét kísérli meg rekonstruálni. Utóbbi esetben azonban az elemzés céljára kiválasztott megyék szinte mindig olyanok, ahol a lakosság vegyes nemzetiségű volt, sőt sok esetben a vizsgált területen halad keresztül (vagy annak közelében húzódik) az 1920. évi trianoni békeszerződésben megállapított új országhatár. E munkák esetében a bevallott kutatási cél elsősorban annak feltárása volt, hogy miért és hogyan szorult vissza a középkorhoz képest az ott korábban jelentősebb magyar etnikumú lakosság száma és aránya.³⁷ (Szerzőiket alighanem az a hiedelem hajtotta, hogy a „történeti igazság” kiderítése majd segíthet a gazdasági és politikai érdekek alapján végrehajtott határ-megállapítások újragondolá-

³⁶ Néhány fontosabb közülük: Horváth Gyula 1942; Jakó 1941, 1943, 1944b; Jócsik 1943a, 1943b; Kovács Alajos 1938; Makkai 1942, 1943a, 1943b; Maksay 1942; Mályusz 1941a, 1941b, 1942, 1943; Polány 1936–1944, Szabó István 1941, 1942a, 1942b; Szabó T. Attila 1942; Szekfű 1935.

³⁷ Balázs 1939; Bélay 1943; Fekete Nagy 1934, 1941; Fügedi 1938, 1941; Iczkovits (Iványi) 1939; Ila 1944–1976; Jakó 1940; Kniezsa 1938, 1941, 1943; Kovács Márton 1942; Maksay 1940; Mályusz 1922; Szabó István 1937; Szabó T. Attila 1937, 1939.

sában. Ma már tudjuk, hogy a politikai döntések nem így születtek, és nem így születnek.)

Nagy figyelmet kapnak – ugyancsak főként az etnikai összetétel történeti alakulásával kapcsolatban – a török háborúk időszakának népességi következményei,³⁸ valamint az utána megindult újratelepülési folyamatok is.³⁹ A felekezeti szerkezet változását rekonstruálni próbáló kutatások túlnyomó többsége pedig a „korszellemnek” megfelelően elsősorban a zsidó népesség létszámának és társadalmi súlyának növekedésével foglalkozik, nem egy esetben elfogultságoktól sem mentesen.⁴⁰ Az etnikai és felekezeti szerkezet változásainak rekonstruálásán túl azonban szinte soha nem találkozunk azzal, hogy a szerzők a tényleges demográfiai hatótényezők (az esetlegesen eltérő mértékű termékenység, halandóság, a folyamatosan létező migráció) feltárását kísérelték volna meg. Ehelyett megmaradtak inkább a régi jól bevált megoldások keresésénél: ki és hogyan hamisította meg az etnikai, illetve felekezeti statisztikákat, illetőleg tömeges bevándorlása révén melyik népességcsoport változtatta meg a honfoglalás (avagy az „ősidők”) óta fennálló „eredeti” etnikai szerkezetet.

Persze ezek után nem kell azon csodálkoznunk, hogy a továbbra is a történeti demográfiai kutatás hagyományos tematikáival, a katasztrófákkal és a közegészségügyi helyzettel foglalkozó írások,⁴¹ valamint a forráskiadások és forráselemzések⁴² mellett alig néhány olyan munka jelenik meg 1920 és 1945 között, mely a most már több évtizedes múltra visszatekintő kutatási terület módszertani kérdéseivel foglalkozik,⁴³ vagy egy-egy mai szemmel nézve is fontosabb demográfiai problémakör történetét igyekszik megvizsgálni. A család, házasság, örökösödés kérdésével kapcsolatban ugyan indulnak ígéretes genealógiai, jogtörténeti, illetve a „népi jogérettel” (vagyis a jogszokásokkal) kapcsolatos néprajzi kutatások,⁴⁴ a kérdés demográfiai oldala azonban nem kelt látható, és a művekben számottevő mértékben leképeződő érdeklődést. A nép-

³⁸ Gárdonyi 1936; Kalmár 1929; Mezősi 1943; Pákay 1942; Sinkovics 1934.

³⁹ Baranyay 1940; Bonomi 1939a, 1939b, 1940; Buchman 1936; Csetri Károly 1936; Egyed 1944; Gárdonyi 1926; Hermann 1936; Mendöl 1942; Nagy Kálozi 1943; Schilling 1933; Schmidt 1939; Taba 1938; Tafferer 1941; Téglás 1937; Vonház 1931; Weidlein 1937.

⁴⁰ A felekezetekről I. Benisch 1925; Edelényi Szabó 1927; Keken 1937. A zsidó népességgel kapcsolatban I. Barta 1940; Benisch 1934; Bosnyák 1935, 1937; Kovács Alajos 1922, illetve más szemlélettel Marton 1941.

⁴¹ Bonomi 1941b; Daday 1929; Ignáczy 1931; Kiss Ernő 1931; Magyary-Kossa 1929–1940.

⁴² Fekete Lajos (turkológus) 1938, 1942; Jakó 1944a; Lexicon Locorum 1920; Marjalaki 1931; Thirring Gusztáv 1936a.

⁴³ A kivételek az alábbiak: Fodor Ferenc 1932; Lénárd 1937; Mályusz 1924; Pálfy 1942; Thirring Gusztáv 1934a.

⁴⁴ Degré 1943; Igmándy 1942; Molnár József 1940, illetve a „népi jogélet” kutatásról I. Fél 1944; Papp 1941, 1943; Tagányi 1919; Tárkány Szűcs 1944a, 1944b.

mozgalom kérdéseivel kapcsolatos kutatásokra alig akadunk,⁴⁵ az anyakönyvek történeti demográfiai kutatások céljára történő hasznosítása pedig csak a hazai német kisebbség népességtörténetével foglalkozó, a németországi népiségtörténeti kutatások módszereit alkalmazni kezdő hazai német származású kutatók között terjed el (külön kiemelnénk közülük Eugen Bonomi nevét).⁴⁶ A magyar történészek erre az új irányzatra művekkel nem reagálnak, megelégszenek a német kutatások település- és művelődéstörténeti túlzásainak kritizálásával. Csak az egyházi anyakönyvezés történetének feltárását kezdik el, és annak kutatásra való felhasználhatóságán töprengenek (ami tulajdonképpen már Otto Roller Durlach város lakosságáról a 20. század elején írott monográfiája óta nem lehetett kérdéses).⁴⁷ A 18. századi újratelepülési mozgalmakon kívüli migrációs folyamatokkal foglalkozó kutatás is inkább a jelenség társadalom- és közigazgatás-történeti oldalát vizsgálja, mintsem a belső vagy nemzetközi vándorlás demográfiai összefüggéseit.⁴⁸

Mindössze három olyan kutatási területet találunk, ahol a két világháború közötti magyar történeti demográfia mai szemmel nézve is igazán eredményesnek tekinthető. Az egyik a már említett török háborúk utáni újratelepülés kérdése. Bár kétségtelen, hogy ennek vizsgálatát is motiválja annak igénye, hogy megismerjük az ország etnikai szerkezte – a magyarok számára kedvezőtlen – átalakulásának történetét, ezzel együtt igen jelentős előrehaladást tesz a szóban forgó kutatási irány. Eredményei évtizedekre meghatározzák az újratelepülési folyamatról szóló ismereteinket (bár ebben szerepet játszik az a szomorú tény is, hogy a témakör kutatása az 1950–1960-as években gyakorlatilag szünetel). Ugyanakkor jelentős mértékben bővítik a történeti demográfiai kutatás számára – ezen belül főképp a vándormozgalmak elemzésére – alkalmas forrásokról szóló ismereteinket, és részben a német kutatással történő együttműködés, részben az azzal való vitázás közepette, a kelletténél lassabb ütemben ugyan, de előre viszik a népességtörténeti mikrovizsgálatok módszereinek fejlődését is. A másik az 1920–1930-as években politikai vitákat kavart „egyke”, a termékenységszökkenés vizsgálatának kérdése, amely viszonylag számottevő, bár korántsem elegendő mennyiségű történeti kutatást indított el.⁴⁹ (Sajnálatos viszont, hogy a kérdés vizsgálatának társadalmi „sikereit” nem annyira a szakmailag

⁴⁵ Kivételként említhető Merétey 1935 és Thirring Lajos 1933.

⁴⁶ Bonomi 1940, 1941a; Schilling 1933.

⁴⁷ Asztalos 1924; Gáthy 1942; Mályusz 1924; Stein 1941, vö. Roller 1907. (Azt nem sikerült megállapítanunk, hogy utóbbi szerző munkája mennyire volt ismert a 20. század első felének Magyarországnak tudományosságában. A budapesti nagy könyvtárakban a kötetet mindenesetre nem találtuk meg, ami önmagában is sokat sejtető.)

⁴⁸ Ember 1936; Herpay 1936; Sas 1929. Kivételt képez Ferenczi István nagy figyelmet keltő, és a nemzetközi kutatásban máig idézett vándorlástörténeti vizsgálata (Ferenczi 1930), a szerző azonban más intellektuális közegekben dolgozik, mivel 1920 óta nem Magyarországon él, hanem a genfi Nemzetközi Munkaügyi Központ munkatársa.

⁴⁹ Bónis 1941; Elek 1936; Kovács Alajos 1923, 1926, 1936; Pataki 1937.

színvonalasabb elemzések, mint inkább néhány, a demográfia szemszögéből nézve nem teljesen szakszerű, ámde harsányabban fogalmazó publicista írása aratta le.⁵⁰) A harmadik eredményes kutatási terület az 1785–1787. évi első magyarországi népszámlálás részletes vizsgálata és legfontosabb eredményeinek összefoglaló monografikus igényű feldolgozása, ez azonban csaknem kizárólag Thirring Gusztáv személyes erőfeszítésének – ezen belül nevezett 1926-ban induló második kutatói korszakának – köszönhető.⁵¹ A méltatlanul kevésbé ismert szerző a háború előtti kutatói korszakához hasonlóan most is példát mutat arra, hogyan kell és lehet a statisztikus és a történész, a hagyományos történeti forráskiadás és a demográfiai elemzés szempontjait egyeztetni, melyek a kívánatos megoldásai a népességtörténeti források feltárásának és vizsgálatának. (Thirring Gusztáv egyébként Budapest, Sopron és környéke, valamint Kőszeg 18. századi népességfejlődésének főként az 1930-as években végrehajtott feldolgozásával a lokális népességtörténeti kutatás számára is modellt szolgáltatott, követőkre azonban sajnos tudomásunk szerint ekkoriban nem talált.⁵²)

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a korszakot, szemben az első világháború előtti időszakokkal, inkább a szakmai értelemben vett megtorpanás – a kutatások számottevő részének tartalmi elferdülése, valamint a demográfiai módszertani igényesség csökkenése – semmint a dinamikus fejlődés jellemzi. Ezt az 1941. évi haláláig tovább dolgozó, 1926-ban történt nyugdíjba menetele után szinte kizárólag csak történeti demográfiával foglalkozó Thirring Gusztáv mint „egyszemélyes intézmény” kiemelkedő hatékonysága ellenére sem tudta munkásságával ellensúlyozni. Mindez azért sajnátságos, mert a történeti demográfia intézményesülése bizonyos értelemben inkább javul a háború előtti helyzethez képest. Noha az MTA szerepe némileg csökken a kutatásokban,⁵³ a Központi Statisztikai Hivatalé viszont erősödik, és mind hazai, mind nemzetközi fórumokon megfelelő módon tudja segíteni a kutatások megjelenítését. Részben a történeti kutatások felé vonzó Kovács Alajos (1877–1963) elnök, részben Thirring Gusztáv hatására a KSH és a Magyar Statisztikai Társaság, illetve folyóirataik (az 1923-ban indult *Magyar Statisztikai Szemle* és a társaság idegen nyelvű folyóirata, a *Journal de la Société Statistique Hongroise*) folyamatosan

⁵⁰ Hídvégi 1938; Kovács Imre 1937.

⁵¹ A részletvizsgálatokra nézve l. Thirring Gusztáv 1931a, 1935a, 1935b, 1935c, 1937, 1940, az összefoglaló monográfiára uő. 1938a. A Jászság adatainak elemzésével a forrás feldolgozásához Fodor Ferenc (1934, 1942) is hozzájárult. Külön kiemelendő, hogy Thirring Gusztáv a Magyar Statisztikai Társaság folyóiratában (*Journal de la Société Statistique Hongroise*) megjelent publikációi révén a népszámlálás létezését és kivonatos eredményeit a magyarul nem olvasók számára is hozzáférhetővé tette.

⁵² Budapestre Thirring Gusztáv 1925, Sopronra ugyanő 1931b, 1934b, 1936b, 1938b, 1939, Kőszegre ugyanő 1932, 1936c.

⁵³ Az első világháború előtt több, a szakterületre vonatkozó akadémiai kiadvány jelent meg, és jóval magasabb volt a történeti demográfiai témákkal (is) foglalkozó akadémikusok száma.

fórumot biztosítanak az eredmények közzétételéhez. Erősödik a népességtörténet – mint téma – súlya az egyetemi oktatásban is, elsősorban a településtörténeti kutatások elterjedése révén. Főként az irányzat mentora és vezetője, Mályusz Elemér (1898–1989) segítségével a településtörténet hangsúlyos szerephez jut a doktori képzésben, és ez publikált értekezések sorozatát eredményezi.⁵⁴ Miközben a hazai településtörténészek éles polémiát folytatnak a német népiségtörténetnek a kelet-európai népségeket és társadalmakat eléggé elfogultan és lekezelő módon tárgyaló szerzőivel, ugyanakkor – ez talán Fügedi Erik, Ila Bálint és Szabó István munkásságán kísérhető leginkább figyelemmel – a népséget és a társadalmat nem kizárólag az elit és az államhatalom oldaláról megközelítő német szemlélet pozitív hatást is gyakorol a hazai történészek egy részére. Kár, hogy ezzel szemben az anyakönyv mint forrás és a népességtörténeti mikroelemzés német népiségtörténet által vallott fontosságát⁵⁵ a hazai kutatás nem igazán ismeri fel.

Sajnálatos tény, hogy a fentebb röviden vázolt fejlemények nyomán a történeti demográfia az 1920 és 1945 közötti évtizedekben fokozatosan kettős csapdahelyzetbe kerül. Egyrészt az etnikai – felekezeti nézőpont szemléleti túlsúlya meggátolja, hogy a kutatók többsége a magyar népségre lényeges hatással járó, és kifejezetten a demográfia legszűkebb vizsgálati körébe tartozó alapvető fontosságú fejlemények (a demográfiai és epidemiológiai átmenetek folyamatai és következményei, a termékenység gyors ütemű csökkenése és a népesség öregedési folyamatának kezdete, a hektikus, politikai behatások által is befolyásolt migrációs jelenségek és urbanizációs folyamatok) részletes történeti elemzésében elmélyüljön, sőt, hogy ezeket egyáltalán észrevegye.⁵⁶ Az közismert és

⁵⁴ A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Népiség- és Településtörténeti Intézete 1938-tól jelenteti meg Mályusz Elemér szerkesztésében a „Település- és népiségtörténeti értekezések” c. sorozatot, melyben doktori iskolájának értekezései látnak napvilágot. (1943-ig összesen nyolc kötet jelenik meg.) Ide sorolható még az ugyancsak Mályusz Elemér által szerkesztett „Magyarság és nemzetiség” című sorozat is, amelynek keretében Szabó István programadó Ugocsa monográfiája (Szabó István 1937) jelent meg, majd 1944-től Ila Bálint Gömör megyei monográfiájának kiadása kezdődött el.

⁵⁵ E téren akkoriban a németországi kutatás úgynevezett falugenealógiai módszere a történeti demográfia módszertana tekintetében a világon az első helyen állt, a nemzetiszocializmushoz való eszmei kapcsolódása miatt azonban Hitler bukása után minden támogatását elvesztette, és évtizedekre parkoló pályára került. A történelmi demográfiát forradalmasító családrekonstrukciós módszer, melynek alapjait a német kutatók falugenealógia néven lényegében már kialakították, végleges megformálása és elterjesztése végül közel két évtizeddel később a francia kutatás eredményei alapján következett be. A német kutatás módszertani eredményeire csak az utolsó évtizedekben derült némi fény. Intő példa ez arra, hogy mire vezethet a politika tudományba való beavatkozása, illetőleg a kutatás átpolitizálódása (l. Faragó 2002).

⁵⁶ Sajátos grimasz, hogy menet közben a kutatás önkéntesen és fokozatosan végrehajta a maga szellemi Trianonját, a Kárpát-medence egésze helyett egyre inkább csak a magyar népségre koncentrált. Ez nem pusztán azért káros, mert a kutatás, miközben többnyire a

érthető, hogy az 1920. évi trianoni békekötés új határmegvonásai, melyek az ország területének kétharmadát és a magyar etnikumú lakosság egyharmadát elcsatolták Magyarországtól, minden érintettre, akit rokonaitól, esetleg szülőföldjétől elszakítottak, rettenetes sokkhatást gyakoroltak. A magyar értelmiséget ezen túlmenően az a csapás érte, hogy – mivel számottevő része korábban is állami alkalmazott volt – az új államokhoz csatolt területeken jelentős részben állását veszítette, és otthonlan menekültként térhetett vissza az elszegényedett, összetöpreődött anyaországba. Ugyanakkor a tudomány embereinek – jelen esetben a népesség történetével, a történeti demográfiával foglalkozók tágabb körének – azt is érzékelnie és határozottabban képviselnie kellett volna, hogy a 19. század végén megindult termékenységsökkenési és vándorlási folyamatok ugyanolyan problémákat, torzulásokat, sőt veszélyeket jelenthetnek mind a megmaradt ország, mind az elcsatolt területek magyar és nem magyar népességeire, mint a kis- és nagyhatalmak politikusainak, gazdasági és szellemi elitjeinek haszonlesésén és rövidlátásán alapuló, íróasztalon készített határmegvonások.⁵⁷ Másrészt legkésőbb az 1940-es évek elején már nyilvánvaló lehetett volna annak hátránya is, hogy a történeti demográfiai kutatások a politika hálójába kerülnek. Ez ugyanis megnövelte annak veszélyét, hogy egy esetleges hatalomváltás esetén (melynek lehetősége 1943 körül sokak számára már nyilvánvaló realitásnak látszott, még ha nem is pontosan olyan formában gondoltak rá, mint amilyen negatív módon az végül bekövetkezett), a kutatási eredmények, a kutatók, sőt egy egész tudományterület megítélése is politikai alapon történik majd. Ez pedig nem sok jót ígért a tudományág jövőbeli működése szempontjából.

(2006–2008)

medence egészének képviseletében tetszeleg, valójában annak nagyjából fele népességét fokozatosan figyelmen kívül hagyja, hanem oda vezet, hogy a többi etnikulturális csoport demográfiai fejlődésének nem ismerete miatt a határokon kívül került magyarság demográfiai folyamatait is egyre kevésbé látja és érti. (Kisebb mértékben hasonló folyamatok játszódtak le a néprajz- és földrajztudományi kutatásokban is.)

⁵⁷ Ezt még akkor is muszáj volt megjegyeznünk, ha tudjuk, hogy a történeti demográfiai kutatásban résztvevők különböző tudományterületekről verbuválódtak, a millennium időszakához képest ekkor már kevesebb támogatást kaptak a hivatalos tudományosság részéről, és külön képzés hiányában – talán a statisztikusok kivételével – autodidakta módon kellett kialakítaniuk szemléletüket és módszertani ismereteiket.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Az 1–2. fejezet hivatkozott irodalma

- Bácsai egyházmegye névtára 1897. *Sematizam eparhije Bacske za godinu 1897.* Ivkovics, U Novom Szadu.
- Budai egyházmegye névtára 1896. *Prvi sematizam pravoslavne szrpszke eparhije Budimszke za godinu 1896.* Szrpszka Manasztirszka Stampanija, Szr. Karlovci.
- Bolgár Dániel 2006. Kik vagytok Ti? A magyarországi társadalomtörténet egy pályakezdő szemével. *Történelmi szemle* 48/3–4. 275–286.
- Dányi Dezső 1961–1962. A történeti demográfia tárgya és módszere. *Történeti Statisztikai Évkönyv*, 5–21.
- Dávid Géza 1997. Magyarország népessége a 16–17. században. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája, 896–1995. Millecentenáriumi előadások.* KSH, Budapest, 141–72.
- Dávid Zoltán. 1958. A házak száma és a népesség XVI–XVIII. századi forrásainkban. *Történeti Statisztikai Közlemények* 2/3–4. 74–95.
- Egyetemes névtár 1912. *A magyarországi református egyház egyetemes névtára az 1912. évre.* Református Egyetemes Konvent, Budapest.
- Faragó Tamás 1989. A történeti demográfiai kutatások főbb forrásairól. In Erdmann Gyula (szerk.): *Rendi társadalom - polgári társadalom, 2. Kutatás, módszertan (Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 26–28.).* Békés M. Levéltár, Gyula, 427–449.
- Faragó Tamás 2002. Adalékok a történeti demográfia kutatások nemzetközi áttekintéséhez I. (Svédország, Közép-Európa, Németország). *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve* 3. 249–297.
- Györfly György 1984. A pápai tizedlajstromok demográfiai értékeléséhez. In H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc (szerk.): *Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok.* Akadémiai K. Budapest, 141–57.
- Kovacsics József (szerk.) 1957. *A történeti statisztika forrásai.* Közgazdasági és Jogi K. Budapest.
- Kovacsics József (szerk.) 1963. *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949 -ig.* Közgazdasági és Jogi K. Budapest.
- Kubinyi András 1997. A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája 896–1995. Millecentenáriumi előadások.* KSH, Budapest, 93–110.
- Lugosi egyházmegye névtára 1877. *Siematismulu veneratului cleru alu diecesei romanesci greco-catolice a Lugosiului 1877.* Wencely, Lugosiu.
- McEvedy, Colin – Jones, Richard 1978. *Atlas of World Population History.* Harmondsworth, Penguin.
- Nagyvárad egyházmegye névtára 1909. *Schematismus venerabilis cleri Magno-Varadinensis graeci-ritus catholicorum ad annum Jesu Christi 1909.* Typ. Carmen. Kolozsvár.
- Népszámlálás 1920 (1929). *Az 1920. évi népszámlálás VI. rész.* Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat, 76. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Poszvék Sándor (szerk.) 1903. *A magyarországi ág. hitv. evang. keresztyén egyház névtára az 1903. évben.* Romwalter, Sopron.

- Szamosújvári egyházmegye névtára 1914. *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Szamosujváriensis romenorum graeci ritus catholicorum pro anno domini 1914.* Typ. dioecetano, Szamosújvár.
- Tokody Ödön (szerk.) 1880. *A magyarországi római és görög katolikus papság egyetemes névtára 1880-ra I.* Csanád Egyházmegyei Könyvnyomda, Temesvár.
- Versei egyházmegye névtára 1899. *Sematizam szrpszke pravoszlavne eparhije Vrsacske za godinu 1898.* Kirchner, Vrsac.

Az 1850–1944 között megjelent hivatkozott irodalom (3–4. fejezet)

- Acsády Ignác 1886. *Magyarország Budavár visszafoglalása korában.* Méhner Vilmos, Budapest.
- Acsády Ignác 1888. *Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt (1526–1564).* Athenaeum, Budapest.
- Acsády Ignác 1889. *A magyar jobbágy népesség száma a mohácsi vész után.* MTA, Budapest.
- Acsády Ignác 1890. *A magyar nemesség birtokviszonyai a mohácsi vész után.* MTA, Budapest. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 14/9.)
- Acsády Ignác 1896. *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21.* Athenaeum, Budapest. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam, 12.)
- Acsády Ignác 1897. *A magyar zsidók 1735–38-ban.* Évkönyv IMIT. 173–188.
- Ajtay József 1905. *A magyarság fejlődése az utolsó kétszáz év alatt.* Singer és Wolfner, Budapest.
- Aschenbrier Antal 1890. *A plébániai anyakönyvekről.* Pallas, Budapest.
- Asztalos Miklós 1924. *A Pozsony-megyei Réte református egyházának feljegyzései és keresztelési könyve 1701–1717.* Dunántúli Könyvkiadó és Nyomda Rt. Pécs. (Pécsi dolgozatok, 1/1.)
- Balázs Éva 1939. *Kolozs megye kialakulása.* Egyetemi ny. Budapest. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 3.)
- Balogh Pál 1902. *A népfajok Magyarországon.* M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Ministerium, Budapest.
- Baranyay Tivadar 1940. *A rácok elterjedése és településformái Baranyában.* Kultúra, Pécs. (Geographica Pannonica, 11.)
- Baróti Lajos 1892. *A bánsági legrégebb német település története.* Szerző, Temesvár.
- Baróti Lajos 1893–1896. *Adattár Dél-Magyarország XVIII. századi történetéhez.* Dél-Magyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum Társulat. Temesvár.
- Barta Stefan 1940. *Die Judenfrage in Ungarn.* Stádium, Budapest.
- Bélay Vilmos 1943. *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig.* Sylvester Ny. Budapest, (Település- és népiségtörténeti értekezések, 7.)
- Benisch Artúr 1925. *A hitfelekezeti erőviszonyok változása Magyarországon. Társadalomtudomány 5/4–5.* 169–182.
- Benisch Artúr 1934. *A zsidók térfoglalása és elhelyezkedése a mai Magyarország területén (1830–1930).* Magyar Statisztikai Szemle 12/11. 916–925.
- Bodor Antal 1914. *Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra.* Stephaneum, Budapest.

- Bónis György 1941. Egyke és jogszokás a Garamvölgyén. *Társadalomtudomány* 21. 288–309.
- Bonomi, Eugen 1939a. Zur besiedlung der Gemeinde Pilisvörösvár. *Südostdeutsche Forschungen* 4. 792–807.
- Bonomi, Eugen 1939b. Serbokroaten im Ofner Bergland. *Südostdeutsche Forschungen* 4/1. 56–69.
- Bonomi, Eugen 1940. Die Ansiedlungszeit des Ofner Berglandes. *Südostforschungen* 5, 403–472.
- Bonomi, Eugen 1941. Die Pest im Ofner Bergland. *Südostforschungen* 6, 498–535.
- Bosnyák Zoltán 1935. *Fővárosunk elzsidósodása*. Held J. Budapest.
- Bosnyák Zoltán 1937. *Magyarország elzsidósodása*. Held J. Budapest.
- Buchmann Károly 1936. *A délmagyarországi telepítések története I. Bánát*. Szerző, Budapest.
- Büchler Sándor 1893. *Zsidó letelepedések Európában a XVI. és XVII. században főtékinthetett Magyarországra. Történeti tanulmány*. Athenaeum, Budapest.
- Csánki Dezső 1890–1913. *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. MTA Budapest, I–III, V. kötet
- Csetri Károly 1936. *Bácska lakossága a legrégebb időktől a 19. század végéig*. Szerző, Budapest.
- Daday András 1929. Az utolsó erdélyi pestis története (1813–14). *Népegészségügy* 10. 737–745.
- Degré Alajos 1942–1943. Földesúri jogok a jobbágyok házasságkötése körül. *Regnum*, 177–99.
- Demkó Kálmán 1894. *A magyar orvosi rend története tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig*. Dobrowsky és Franke, Budapest.
- Edelényi-Szabó Dénes 1927. Komárom megye felekezeti és nemzetiségi viszonyai a mohácsi vésztől napjainkig. *Magyar Statisztikai Szemle* 5/2–3. 169–202, 294–322.
- Egyed Ferenc 1944. Göcsej népessége a XVIII. században. *Dunántúli Szemle* 11. 108–117, 201–207.
- Elek Péter és mások 1936. *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete*. Sylvester Ny. Budapest.
- Ember Győző 1936. Jobbágyvándorlás és jobbágyvédelem a 18. század első felében. *A gr. Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* 6. 143–174.
- Fekete Lajos 1874. *A magyarországi ragályos és járványos kórok rövid története*. Debreczen. Városi Ny. Debreczen. 103.
- Fekete Lajos 1938. Buda, Pest és Óbuda nem-mohamedán polgári lakossága 1547-ben és 1580-ban. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 6. 116–136.
- Fekete Lajos 1942. *A törökkori Vác egy XVI. századi összeírás alapján*. MTA, Budapest. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 26. köt. 1.)
- Fekete Nagy Antal 1934. *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Kovács Ny. Budapest.
- Fekete Nagy Antal 1941. *Trencsén vármegye*. MTA, Budapest. (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, 4.)
- Fél Edit 1944. *A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson*. Szemle Kisalföldkut. Int. Budapest (Kisalföldi közlemények, I/2.)

- Ferenczi Imre 1930. A világvándorlások és a népek közeledése. (Történeti áttekintés.). *Közgazdasági Szemle* 54. 411–452.
- Fodor Ferenc 1932. A magyar demográfiai és gazdaságföldrajzi statisztika történelmi forrásai. *Magyar Statisztikai Szemle* 10/4. 295–304.
- Fodor Ferenc 1934. A II. József-féle népszámlálás eredményei a Jászságban. *Magyar Statisztikai Szemle* 12/11. 907–916.
- Fodor Ferenc 1942. *A Jászság életrajza*. Szent István Társulat, Budapest. (Gazdaságföldrajzi gyűjtemény, 6.)
- Fügedi Erich 1938. *Nyitra megye betelepülése*. Egyetemi Ny. Budapest (Település- és népiségtörténeti értekezések, 1.)
- Fügedi Erik 1941. A Felvidék településtörténetének újabb német irodalma. *Századok* 75/9–10. 405–421.
- Gárdonyi Albert 1926. Pest város újjátelepítése a török hódoltság után. *Föld és Ember* 6/6. 87–111.
- Gárdonyi Albert 1936. Buda és Pest keresztény lakossága a török hódoltság alatt. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 4. 13–33.
- Gáthy Zsolt 1942. *Anyakönyvvezetési szabályok kialakulása az esztergomi főegyházmegye területén*. Budapesti Tudományegyetem, Budapest.
- Györffy István 1913. A feketekőrös-völgyi magyarság. Településföldrajzi tanulmány. *Földrajzi Közlemények* 41. 451–552.
- Györffy István 1915. *Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta*. Fritz Á. Budapest.
- Györy Tibor 1906. A középkor nagy járványairól. *Századok* 40. 379–382.
- Hermann Egyed 1936. Telepítések a 18. században. *Katolikus Szemle* 1. 238–247, 300–306.
- Herpay Gábor 1936. *Debrecenbe beköltözött polgárok. Matricula civium, 1715–1847*. Nemzeti Könyv és Lapkiadó, Debrecen.
- Hidvégi János 1938. *Hulló magyarság*. Athenaeum, Budapest.
- Horváth Gyula 1937. Pest város XVII. és XVIII. századi magyar lakossága. *Történetírás* 1/2. 271–417.
- Iczkovits (Iványi) Emma 1939. *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Egyetemi Ny. Budapest. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 2.)
- Igmándy Zoltán 1942. Egy hajdúnánási juhászcsalád leszármazása. *Magyar Családtörténeti Szemle* 8.
- Ignáczy Béla 1931. *A debreceni kolerajárvány*. Nemzeti Könyv és Lapkiadó, Debrecen.
- Ila Bálint 1944–1976. *Gömör megye, 1-4*. MTA, Budapest. (Magyarság és nemzetiség, 2.)
- Jakó Zsigmond 1940. *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Sylvester Ny. Budapest. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 5.)
- Jakó Zsigmond 1941. A románság megtelepülése az újkorban. In Mályusz Elemér (szerk.) *Erdély és népei*. Pázmány P. Tudományegyetem – Franklin, Budapest. 118–141.
- Jakó Zsigmond 1943. Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban. In Deér József – Gáldi László (szerk.) *Magyarok és románok I*. Athenaeum, Budapest. 508–571. (A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1943.)
- Jakó Zsigmond 1944a. *A gyalui vártartomány urbáriumai*. Erdélyi Tudományos Intézet, Budapest.

- Jakó Zsigmond 1944b. Belső-Szolnok és Doboka magyarsága az újkorban. In Szabó T. Attila (szerk.) *Szolnok-Doboka magyarsága*. Minerva Ny. Dés-Kolozsvár.
- Jancsó Benedek 1900. Az erdélyi románság legrégebb hiteles statisztikája. *Századok* 34. 141–154.
- Jócsik Lajos 1943a. *A magyarság a cseh és szlovák néprajzi térképeken*. Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest. (Kisebbségjogi Intézet Kiadványai, 6.)
- Jócsik Lajos 1943b. A nyitravölgyi magyarság a XVIII. században. *Kisebbségvédelem* 6/3–4. 15–23.
- Kalmár Gusztáv 1929. A török uralom hatása a Dunántúl népességére. *Föld és Ember* 9. 49–64.
- Keken András 1937. *A magyarországi evangélikusság történelmi statisztikája*. Erdei Ny. Hódmezővásárhely.
- Kiss Ernő 1931. Pestisjárványok pusztítása Debrecenben (1585–1754). *Népegészségügy* 12. 26–33, 105–110, 143–146, 190–192, 224–226, 269–271, 313–314, 364–367.
- Kniezsa István 1938. Magyarország népei a XI. században. In Serédi Jusztinián (szerk.) *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, 2. MTA, Budapest.
- Kniezsa István 1941. *Adatok a magyar-szlovák nyelvhatár történetéhez*. Athenaeum, Budapest.
- Kniezsa István 1943. A Nyitra-Zsitva vidék nemzetiségi viszonyainak történetéből. In Vas Károly (szerk.) *A magyar lélek szolgálatában*. Egyetemi Ny. Budapest.
- Kovács Alajos 1919. *Magyarország népességének fejlődése a török uralom megszűnte után*. Pesti Könyvnyomda, Budapest.
- Kovács Alajos 1922. *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Szerző, Budapest.
- Kovács Alajos 1923. Az egyke és a népszaporodás. *Magyar Statisztikai Szemle* 1/4–6. 65–79.
- Kovács Alajos 1926. Az egyke pusztítása Somogyban. *Társadalomtudomány* 6. 1–6.
- Kovács Alajos 1936. Az egyke pusztítása a Sárközben. *Magyar Statisztikai Szemle* 14/11. 905–919.
- Kovács Alajos 1938. A magyar-tót nyelvhatár változásai az utolsó két évszázadban. *Századok* 72. 561–575.
- Kovács Imre 1989. (1937) *A néma forradalom*. Cserépfalvi – Gondolat – Tevan, Budapest.
- Kovács Márton 1942. *A felsőöri magyar népsziget*. Sylvester Ny. Budapest. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 6.)
- Kőrösy József 1873. Pest városa népességének évenkénti kimutatása 1813-tól 1857-ig. *Pestvárosi Statisztikai Évkönyv* 1. 1–5.
- Kőrösy József 1881a. Buda és Ó-Buda városa népességének évenkénti kimutatása 1813-tól 1857-ig. *Fővárosi statisztikai havifüzetek*, 96. 131–137.
- Kőrösy József. 1881b. *Budapest fővárosa az 1881-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei*. Bp: Ráth Mór. 3 kötet (Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Közleményei, 15.)
- Kőrösy József 1882. *Budapest nemzetiségi állapota és magyarosodása az 1881-diki népszámlálás eredményei szerint*. MTA, Budapest.
- Kőrösy József 1898. *Felvidék eltótosodása 1–2*. Grill, Budapest.
- Lauschmann Gyula 1898. *Adatok a magyarországi járványok történetéhez tekintettel Székesfehérvár városára*. Csitári, Székesfehérvár.

- Lehoczky Tivadar 1895. Német telepítések Bereg megyében. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 2. 249–285.
- Lénárd Ödön 1937. Újkori településtörténetünk feladatai. *Történetírás* 1/1. 34–51.
- Lexicon locorum 1920 (1773). *Lexicon locorum Regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum. Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása*. Hornyánszky, Budapest.
- Linzbauer, Franciscus Xaverius 1852–1861. *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. Typ. universitatis. Budae, Tom. 1–3. (Vol. 1–7.)
- Linzbauer X. Ferenc. 1868. *A magyar korona országainak nemzetközi egészségügye*. Egyetemi Ny. Buda,
- Magyary-Kossa Gyula 1929–1940. *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből, 1-4*. Eggenberger – Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest. (Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára)
- Makkai László 1942. Észak-Erdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása. *Hitel* 7. 225–242.
- Makkai László 1943a. Erdély népei a középkorban. In Deér József – Gáldi László (szerk.) *Magyarok és románok I*. Athenaeum, Budapest. 314–440. (A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1943.)
- Makkai László 1943b. Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején. *Az Erdélyi Tudományos Intézet 1942. évkönyve*, 234–347.
- Maksay Ferenc 1940. *A középkori Szatmár megye*. Stephaneum Ny. Budapest. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 4.)
- Maksay Ferenc 1941–1942. Érendréd. Egy vegyesnemzetiségű falu népiség- és társadalomtörténete. *A Magyarságtudományi Intézet évkönyve* 1. 39–67.
- Mályusz Elemér. 1922. *Turóc megye kialakulása*. Apostol Ny. Budapest.
- Mályusz Elemér 1923–1924. A helytörténeti kutatás feladatai. *Századok* 57–58. 538–566.
- Mályusz Elemér 1941a. Az egy nyelvű ország. *Századok* 75/4–6. 113–139.
- Mályusz Elemér (szerk.) 1941b. *Erdély és népei*. Franklin, Budapest.
- Mályusz Elemér 1942. A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt. In Domanovszky Sándor (szerk.) *Magyar renaissance*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. (Magyar Művelődéstörténet, 2.)
- Mályusz Elemér 1943. A magyarság a középkori Erdélyben. *Hitel* 8/4. 267–289.
- Marjalaki Kiss Lajos 1931. *Régi népszámlálások Miskolcon*. Miskolci Ny. Miskolc.
- Marton, Ernő 1941. *A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidók településtörténetéhez*. Fraternalitas, Kolozsvár.
- Mendöl Tibor 1942. Az új települési rend. In Domanovszky Sándor (szerk.) *Barokk és felvilágosodás*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 167–189. (Magyar Művelődéstörténet, 4.)
- Merétey Sándor 1935. Kecskemét a gyermekek városa. *Magyar Statisztikai Szemle* 13/5. 420–429.
- Mezősi Károly 1943. *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692)*. Magyar Történettudományi Intézet, Budapest. (Településtörténeti tanulmányok, 1.)
- Mohl Adolf 1910. A tatabányai plébánia régi anyakönyveinek krónikája 1689–1837. *A Komárommegyei és Városi Múzeumegyesület 1909 évi értesítője* 15. 75–89.
- Molnár József 1940. Egy parasztesz család leszármazása és kapcsolatai. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. 3–23.

- Nagy Gyula 1898–1899. Zemplén vármegye népessége az 1598. évi kamarai adólajstromok szerint. *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*, 268, 297, 338–7, 37, 71, 164, 196, 228.
- Nagy Kálozi Balázs 1943. *Jászkunsági reformátusok leköltözése Bácskába II. József korában*. Sylvester-Nyomda R.T. Budapest. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 8.)
- Nemeskéri János 1944. Ivád község – Ivádi család. *Századok* 78. 192–219.
- Ortvay Tivadar 1891. *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején, a pápai tizedjegyzékek alapján föltüntetve, 1-2*. Szent István Társulat, Budapest.
- Pákay Zsolt 1942. *Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531–1696)*. Martineum Ny. Veszprém. (Veszprém vármegyei füzetek, 7.)
- Pálfy Ilona H. 1934. A magyar történeti statisztika forrásai. *Magyar Statisztikai Szemle* 12/11. 956–966.
- Papp László 1941. *Kiskunhalas népi jogélete*. Országos Táj- és Népkutató Intézet, Budapest. (A magyar táj- és népismeret könyvtára, 2.)
- Papp László et al. 1943. Népi jogéletkutatás. *Társadalomtudomány* 23. 270–294.
- Pataki József 1937. A Sárköz népesedéstörténete és az egyke kifejlődése. *Történetírás* 1. 85–96, 193–205.
- Polány István 1936–1943. *Nyugatmagyarországi néprajzi története 1–3. rész*. Martineum Ny. Budapest. (A Dunántúli Szemle könyvei)
- Polány István 1944. Nyugatmagyarország néprajzi története. *Dunántúli Szemle* 11. 11–30.
- Roller, Otto Konrad 1907. *Die Einwohnerschaft der Stadt Durlach im 18. Jahrhundert in ihrem wirtschaftlichen und kulturgeschichtlichen Verhältnissen dargestellt aus ihren Stammtafeln*. Verlag der G. Braunschen Hofbuchdruckerei, Karlsruhe.
- Sas Andor 1929. A Mukácsi Uradalom szőkevény jobbágysai a XVIII. században. *Századunk* 4/1. 217–228.
- Schilling Rogér 1933. *Dunakömlőd és Németkér telepítés- népiség- és nyelvtörténete*. Pécsi Egyetemi K. Budapest.
- Schmidt János 1939. *Német telepések bevándorlása Hessenből Tolna-Baranya-Somogyba a 18. század első felében*. Győr.
- Sinkovics István 1934. Élő és halott falvak. (Népesség hullámváltozás Esztergom megyében a török alatt és után.). *A gr. Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* 4. 267–282.
- Stein Artúr 1941. *A felekezeti anyakönyvek Magyarországon 2. A zsidók anyakönyvei és konskripciói*. Neuwald Ny. Budapest.
- Szabó István 1937. *Ugocsa megye*. Sylvester Ny. Budapest. (Magyarság és nemzetiség, 1.)
- Szabó István 1941. *A magyarság életrajza*. Franklin Ny. Budapest. (A Magyar Történelmi Társulat könyvei, 8.)
- Szabó István 1942a. Az asszimiláció a magyarság történetében. *Hitel* 7. 33–47.
- Szabó István 1942b. A nemzetiségek térnyerése és a magyarság. In Domanovszky Sándor (szerk.) *Barokk és felvilágosodás*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 111–136. (Magyar Művelődéstörténet, 4.)

- Szabó T. Attila 1937. *Nires-Szásznyíres település-népiség-népesedés és helynévtörténeti viszonyai a XIII–XX. században, 1–3.* Erdélyi Múzeum. 74. (Erdélyi tudományos füzetek, 91.)
- Szabó T. Attila 1939. *Bábonny története és települése, 1–2.* Erdélyi Múzeum, Cluj. (Erdélyi tudományos füzetek, 104.)
- Szabó T. Attila 1942. A románok újabbkori erdélyi betelepülése. *Hitel* 7. 133–143.
- Székfű Gyula 1935. A magyarság és kisebbségei a középkorban. Vázlatok egy hazai kisebbségtörténethez. *Magyar Szemle* 25. 5–13.
- Szentkláray Jenő 1879–1882. *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. 1779-től napjainkig.* Szerző, Temesvár.
- Taba István 1938. A XVII. sz. végének telepítéspolitikája. *Történetírás* 2. 84–101.
- Tafferner Antal 1941. *Vértesboglár. Egy hazai német település leírása.* Dunántúl Ny. Budapest. (Német néprajztanulmányok, 2.)
- Tagányi Károly 1895. Tormay Károly statisztikai táblái az 1845–47. évekről. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 2. 124–136.
- Tagányi Károly 1898. Erdély népsége 1827-ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 5. 182–183.
- Tagányi Károly 1919. *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről.* Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. (Néprajzi Könyvtár. Új folyam, 1.)
- Tárkány Szücs Ernő 1944a. Erdély öröklési jogszokásai. *Hitel* 9/7. 379–400.
- Tárkány Szücs Ernő 1944b. *Mártély népi jogélete.* Kolozsvári Egyetem Jogtörténeti Szeminárium, Kolozsvár. (Régi magyar jog. Jogtörténeti és népi jogi tanulmányok, 1.)
- Téglás J. Béla 1937. Dunántúl népességének változása a török uralom megszűnése óta. *Történetírás* 1/2. 294–312, 418–430.
- Temesváry Rezső 1899. *Előítéletek, népszokások és babonák a szülészeti körében Magyarországon.* Dobrowsky és Franke, Budapest.
- Thirring Gusztáv 1893. A bevándorlás hatása Budapest népességének alakulására. *Fővárosi statisztikai havifüzetek*, 246. 1–22.
- Thirring Gusztáv 1893. A természetes népmozgalom és a vándorlások szerepe népességünk gyarapodásában. *Közgazdasági és Közigazgatási Szemle* 17. 570–596.
- Thirring Gusztáv 1898. *A felvidéki kivándorlás hatása népesedésünkre.* Franklin, Budapest.
- Thirring Gusztáv 1898. Városaink népesedési viszonyai 1777-ben. *Földrajzi Közlemények* 26. 199–230.
- Thirring Gusztáv 1901a. Buda népessége a XIX. század elején. *Fővárosi statisztikai havifüzetek*, 334. 1–16.
- Thirring Gusztáv 1901b. Városaink lakosságának kereseti viszonyai a 18. század második felében. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 8. 129–162.
- Thirring Gusztáv 1903. *Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében.* MTA, Budapest. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 10.)
- Thirring Gusztáv 1904. *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság.* Kilián, Budapest.
- Thirring Gusztáv 1911. Városaink népességének alakulása 1787-től 1910-ig. *Városi Szemle* 4/7–8. 465–492.
- Thirring Gusztáv (szerk.) 1925. *Budapest félévszázados fejlődése, 1873–1923. 1–2.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest. (Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei, 53.)

- Thirring Gusztáv 1931a. II. József magyarországi népszámlálásai. *Magyar Statisztikai Szemle* 9/2. 112–134.
- Thirring Gusztáv 1931b. Sopron népességének fejlődése és összetétele. *Magyar Statisztikai Szemle* 9/5. 407–453.
- Thirring Gusztáv 1932. Kőszeg népességének fejlődése és összetétele. *Magyar Statisztikai Szemle* 10/2. 81–104.
- Thirring Gusztáv 1934a. Pest város népessége az 1771–1781. évben. *Magyar Statisztikai Szemle* 12/3. 153–160.
- Thirring Gusztáv 1934b. Sopron lakásviszonyai a 18. század közepén. *Magyar Statisztikai Szemle* 12/12. 1–24.
- Thirring Gusztáv 1935a. Egy alföldi falu népességi viszonyai II. József korában (Magyarcsanak). *Magyar Statisztikai Szemle* 13/9. 753–760.
- Thirring Gusztáv 1935b. Jászberény népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle* 13/1. 1–11.
- Thirring Gusztáv 1935c. Kecskemét népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle* 13/5. 369–381.
- Thirring Gusztáv 1936a. Az 1804. évi népösszeírás. *Magyar Statisztikai Szemle* 14/1. 1–21.
- Thirring Gusztáv 1936b. *Statisztikai adatok Sopron városáról*. Röttig-Romwalter, Sopron.
- Thirring Gusztáv 1936c. *Kőszeg népessége a 18. században*. Martineum Ny. Szombathely. (A Vasi Szemle könyvei, 73.)
- Thirring Gusztáv 1937. Az első soproni népszámlálás. *Soproni Szemle* 1/1. 1–13.
- Thirring Gusztáv 1938a. *Magyarország népessége II. József korában*. MTA, Budapest.
- Thirring Gusztáv 1938b. Sopron vármegye községeinek népesedési fejlődése az utolsó 150 év alatt. *Soproni Szemle* 2/4. 186–195.
- Thirring Gusztáv 1939. *Sopron városa a 18. században. Népesedés- és gazdaságtörténeti tanulmány*. Sopron sz. kir. város, Sopron.
- Thirring Gusztáv 1940. Komárom város és vármegye népessége II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle* 18/378–383.
- Thirring Lajos 1933. Hat évtized népnövekedési viszonyainak néhány jellegzetessége hazánk mai területén. *Magyar Statisztikai Szemle* 11/9. 15–35.
- Vámosy István 1901. *Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban*. Stampfel, Pozsony.
- Velics Antal – Kammerer Ernő 1886–1890. *A magyarországi török kincstári defterek, 1543–1639. 1-2*. MTA, Budapest.
- Vonház István 1931. *A Szatmár megyei német telepítés*. Dunántúl, Pécs.
- Weidlein János 1937. *A tolnamegyei német telepítések*. Tolna vármegye közönsége, Szekszárd. (Tolna vármegye múltjából, 3.)
- Wertner Mór 1880. Die Pest in Ungarn 1708–1711. *Deutsches Archiv für Geschichte d. Medizin* 3. 51–64.

**A BRIEF ACCOUNT ON THE HISTORICAL DEMOGRAPHIC RE-
SEARCH IN HUNGARY. I. FROM THE BEGINNINGS TO 1945**

Summary

The author gives an account on the history of the first hundred years of Hungarian historical demography. In the introduction he determines the possible spatial versions and chronology of the research (Map I, Figure I). After that he briefly describes the main characteristics of the sources of Hungary's population history. As the paper points out, the available source material corresponds to that of the well-developed western European societies, but most source types appeared and became regular later in the Carpathian basin (Table 1). Therefore, demographic analyses based on quantitative data can mostly be realized only for the period beginning in the last third of the 18th century.

Research on historical demography started in Hungary between 1850 and 1870, when the role of the institutions and scholars of the official statistics was particularly important. In that period, József Kőrösy and Gusztáv Thirring rose above other scientists of this field. Research in the first decades – in accordance with the international trends – focused mainly on publishing the sources or on changes in population size, but there were noticeable historical results in the field of public health, epidemiology and migration, too. Most of the source publications available in the bibliography of the paper have remained inevitable means of research so far.

After World War I, the Trianon Peace Treaty, which sealed the fate of the historical Hungarian Kingdom in 1920, basically transformed the historical demographic research in the Carpathian basin. It changed not only the institutional background but also the interest of researchers. Both in Hungary and the neighbouring states, researchers focused on the historical changes in ethnic conditions because they intended partly to analyze partly to justify the changes of the borders after World War I. The main fields of historical demography proper – the problems of fertility, mortality or migration – were pushed into the background between the 1920s and 1940s everywhere. Under the circumstances of political hysteria, the demographic and mortality transitions that had been progressing for decades did not attract the attention which they would have deserved otherwise. At the same time, from a methodological point of view, this process meant a divergence from the trends of international research both for Hungary and the neighbouring countries. World War II closed that period and became the starting point for a new phase of historical demographic research in Hungary.

Table:

1. The beginnings of the registration of births, deaths and marriages in the Hungarian Kingdom (parishes established prior to 1880)

Heading: Beginning of the registration; Roman Catholic (Croat, mixed); Calvinist (Hungarian); Lutheran (mixed); Greek Catholic (Ruthen, Romanian); Orthodox (Serb); Total; Number of the mother-churches

Map:

1. The borders of the Hungarian Kingdom and its successor states according to the Trianon Peace Treaty (with the borders of the counties existing before 1920)

Figure:

1. The periods in historical demography

(The changes in demographic system; the proposed periods of historical demography; the periods of the research in Hungary)

